Tomka Béla

A Magyarországi Pénzintézetek Rövid Története 1836–1947

TOMKA BÉLA

A MAGYARORSZÁGI PÉNZINTÉZETEK RÖVID TÖRTÉNETE 1836–1947

AULA, 2000

A címlapon:

A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank pénztárcsarnoka

© TOMKA BÉLA

ISBN 963 9215 72 4

A kiadvány szerzői jogi védelem alatt áll, arról másolat készítése, más formában történő felhasználása (papír, elektronikus stb.) a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

AULA Kiadó Kft.
Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem
Felelős kiadó: *Liszkai Imre* igazgató
Műszaki szerkesztő: *Honyák Ágnes*
Fedélterv: *Halász Géza*
Nyomdai munkák: KALOPRINT Nyomda Kft., Kalocsa
Felelős vezető: *Illés János* igazgató

TARTALOM:

Előszó / 5
I. AZ ELSŐ PÉNZINTÉZETEK / 7
II. NEKILENDÜLÉS ÉS MEGTORPANÁS / 14
III. ERŐGYŰJTÉS / 32
IV. A HAZAI BANKOK ARANYKORA / 44
V. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ÉS AZ INFLÁCIÓ / 77
VI. STABILIZÁCIÓ / 104
VII. GAZDASÁGI VÁLSÁG – HITELVÁLSÁG / 117
VIII. AZ ÁLLAMOSÍTÁSOK / 132
JEGYZETEK / 143
FOGALOMMAGYARÁZAT / 163
FELHASZNÁLT IRODALOM / 167

ELŐSZÓ

Összefoglaló banktörténet utoljára 1945-ben jelent meg Magyarországon, ráadásul Jirkovsky Sándor ezen munkája csak az első világháború végéig terjedő időszakot fogta át. Bár ez a tény mindenképpen indokolja egy hasonló összefoglaló kötet kiadását, nyilvánvalóan nem lehettem képes betölteni az azóta kialakult űrt. Annál is kevésbé, mert munkám során szerény célkitűzést fogalmaztam meg magamnak: a modern pénzügyi rendszer magyarországi kialakulásának rövid és közérthető történetét kívántam megírni. A csekély terjedelem miatt pl. a nemzetgazdasági összefüggéseket még érinteni is alig tudtam, de a vidéki hitelélet és a magánbankok tevékenysége sem kaphatott megfelelő súlyt. A kötet tehát bevezetést nyújt a hazai banktörténetbe. Ezt szolgálja a viszonylag részletes irodalomjegyzék és a fogalommagyarázat is.

A korabeli statisztikák és egyéb források, valamint a kortárs szerzők eredményeinek felhasználásán túl törekedtem a legújabb kutatások hasznosítására is. Eközben azonban már nem csak a terjedelmi korlátok jelentettek akadályt, hanem számos területen az újabb, a modern kérdésfeltevéseket tükröző kutatások teljes hiánya is. Így a kötet hozzájárulása a hazai banktörténeti kutatásokhoz bizonyára az lehet, hogy jelzi tudásunk egyenetlenségét. Csak reménykedhetünk abban, hogy a hiányok pótlása mellett belátható időn belül a modern hazai banktörténet ennél átfogóbb feldolgozása is napvilágot lát.

Szeged, 1995. július

A szerző

I. AZ ELSŐ PÉNZINTÉZETEK

A 19. század első évtizedeinek Magyarországán – rövid időszakoktól eltekintve – a hitel kínálata és kereslete egyaránt alacsony volt. A kialakulatlan tőkepiac jeleként egyszerre volt hitelhiány és tőkefelesleg, s az árucsere túlnyomó része készpénz útján, kölcsön igénybevétele nélkül bonyolódott. A pénzgazdálkodás, a kereskedelem elmaradottsága miatt a korszak legnagyobb hitelfelvevőinek a nagybirtokosok számítottak, akik főként földvásárlásra vagy fogyasztási célokra fordították e forrásokat. A hiteligényeket elsősorban az egyházi és világi alapítványok, megyei árvapénztárak, káptalanok és a háborús mezőgazdasági konjunktúra idején meggazdagodott birtokosok elégítették ki, esetleg családi és baráti kapcsolatok révén lehetett kölcsönökhöz jutni, általában nem olcsón: a kamatláb olykor – minden uzsoratilalom ellenére – a 20-25%-ot is elérte.[1]

A napóleoni háborúk után egyre nagyobb számban kapcsolódtak be a hitelezésbe – főként váltóleszámítolás útján – a kereskedők is. Ezek a kereskedő-bankárok – pl. *Kappl Frigyes*, *Boskovitz Löbl József*, *Christian Joseph Malvieux* vagy *Wodianer Sámuel* – áruügyleteik (terménykereskedelem) mellett kézizálogkölcsönnel, értékpapírok adásvételével és külföldi átutalásokkal is foglalkoztak.[2] Egy 1842-es címjegyzékben pl. 55 pesti nagykereskedő közül 18 neve mellett szerepeltek banküglyletek.[3] Magyarországon azonban összességében nem alakult ki a magánbankok olyan széles és fejlett rendszere, mint a Habsburg Birodalom örökös tartományaiban, nem beszélve Európa még nyugatibb területeiről.[4]

A magyarországi hitelélet erősen függött a bécsi pénzvilágtól, amelynek tagjai ellenben – a Geymüller, a Stametz–Mayer vagy az Arnstein & Eskeles bankházak – vonakodtak

Lajtán túli ügyfeleknek hitelezni, vagy pedig igen drágán tették azt. Különösen a birtokaik modernizálására jelentősebb összegeket igénylő nagybirtokosok juthattak rossz feltételekkel kölcsönökhöz. A magas kamatok nyilván a nagyobb tranzakciós költségekre és kockázatra vezethetők vissza, ezeknek pedig egyik fő oka az volt, hogy csaknem teljesen hiányoztak a hiteltörvények. Szinte egyedül a több mint száz évvel azelőtt, még a 18. század elején hozott, a szedhető kamatot 6%-ban maximáló, ún. uzsoratörvény szabályozta a hitelügyleteket. Vitás esetekben a peres eljárás lassúsága miatt a hitelező nem juthatott gyorsan követeléséhez, de a szabad birtokforgalmat gátló ősiség egyébként is megakadályozta a zálogként lefoglalt föld készpénzzé tételét. A váltótörvényszék bevezetésére ugyan már 1791-től kezdődően történtek kísérletek, de – mivel a nemesi előjogokat sértette volna – végül is évtizedekig nem került rá sor. Pesten vásári bíróság létrehozásával igyekeztek pótolni hiányát. A jogalkotásban az első fontos lépést az jelentette, amikor 1836-ban gyorsították a peres ügyek tárgyalását és végrehajtását. Ekkor törvényesítették a pesti vásári bíróságot, s hoztak más fontos, a hiteléletet érintő törvényeket is.

A tőkeáramlás javításának egyik útja a kis tőkéket összegyűjtő pénzintézetek alapítása lehetett. A Habsburg Birodalom jegykibocsátó monopóliummal rendelkező pénzintézete, a főként az udvarnak és nagyobb magánbankároknak hitelező privilegierte Österreichische Nationalbank (szabadalmazott Osztrák Nemzeti Bank) tröviddel megalapítása után, 1818-ban már nyitott egy váltópénztárt Budán. Ez azonban csak igen szűk körű tevékenységet folytatott, kölcsönöket nem nyújtott, így nem volt jelentősebb hatása.[5] Hasonlóan igen korlátozott célokat követett az 1820-as években az Ausztriában kiterjedt hálózattal rendelkező bécsi Erste Österreichische Sparkasse (Első Osztrák Takarékpénztár), amikor – fiókoknak nemigen nevezhető – kirendeltségeket

hozott létre az ország több városában. A takarékpénztár általában tekintélyes helyi kereskedőket nyert meg, hogy betéteket gyűjtsenek részére, de megbízásai csak a nyugati országrészben maradtak viszonylag tartósak (Nagyszombat: 1827–1841; Pozsony: 1828–1841), másutt igen gyorsan megszűntek. Az ország első önálló pénzintézetének az 1836-ban *Peter Lange*, a bécsi kancellária tisztviselője, később Brassó város tanácsnoka kezdeményezésére létrejött Brassói Általános Takarékpénztár számít. Ez a német mintára alakult, tisztán filantróp elveket követő intézet azonban viszonylag kicsiny és – földrajzi okok miatt is – elszigetelt maradt.[6]

A takarékpénztárak legkorábbi, nagyobb hatású hazai népszerűsítője *Fáy András* volt, aki már 1825-től hirdette egy ilyen intézet megteremtésének szükségességét, jó ideig hiába. 1839-ben dolgozta ki *Terve a Pest-megyei köznép számára felállítandó takarékpénztáraknak* c. javaslatát, amellyel már nagyobb sikere volt.[7] *Fáy* elaborátuma szerint az intézet a vármegye támogatásával, a megye által rendelkezésre bocsátott helyiségekben működik, nem részvénytársasági, hanem filantróp elvek szerint. A szükséges tőkét – mintegy 40 000 forintot – az alapító tagok adják össze, s tíz év múlva kapják azt vissza. A közgyűlés 18 tagból álló, a takarékpénztárt irányító választmányt állít. A legkisebb betét 20 krajcár, a legnagyobb 100 forint, ezekre általában 5%-os kamat jár, s csak 50 forintig fizetik azokat azonnal vissza – egyébként 8 naptól egy hónapig terjedő felmondással. A maximálisan 10 000 forint összegű, csak Pest megyei ingatlanokra folyósítandó hitelekért 6% kamatot számítanak.[8]

A megyei közgyűlés 1839. június 10-én lényegében változatlan formában elfogadta *Fáy* tervezetét, s ennek alapján a következő év január 2-án a Pesti Hazai Első Takarékpénztár ténylegesen megkezdte munkáját.[9] A jegyzési aláíráson 326 darab részvény kelt el, főként birtokos nemesek és nagykereskedők körében, s az elhelyezett részvények száma a kö-

vetkező években fokozatosan tovább gyarapodott: 1844-ben már 667 darab volt forgalomban. Ennek ellenére a takarékpénztár ekkor még nem volt igazi részvénytársaság, csak 1845-ben vált azzá, amikor – az 1840. évi törvények alapján átalakulva – filantróp jellege teljesen megszűnt, s működésének alapelvévé a nyereségorientáció lett. A részvénytársaságok alapítását liberálisan szabályozó 1840. évi XVIII. tc. által nyújtott lehetőséget nem csupán *Fáy* intézete használta ki. A többi új takarékpénztár már eleve ezt figyelembe véve jött létre. Sajátos módon – ettől kezdve – a hazai takarékpénztárak főként ebben az irányban fejlődtek tovább, vagyis tulajdonképpen letéti bankokként tevékenykedtek. Csak a brassói és a nagyszebeni őrizte meg eredeti községi takarékpénztár jellegét, nyilván nem véletlenül, hiszen a szászok lakta városokban a német minta már a megalakulásnál, s azt követően is erősen hatott. A községi takarékpénztárak elsorvadásának fő oka a városi autonómia hiánya, illetve a helyi társadalmak fejletlensége volt.

Az 1840. évi országgyűlés más területeken is modern törvényeket alkotott. Az ősiséget sem „tisztelő" váltótörvény, a kereskedőkről, a közkereseti társaságokról, „az adóssági követelések elsőbbség végetti betáblázásáról", a „csődületekről" szóló jogszabályok mind közéjük tartoztak. E rendelkezések kétségkívül hozzájárultak ahhoz, hogy az 1840-es években vidéken is sorra születtek a takarékpénztárak: Aradon, Nagyszebenben, Pozsonyban, s más városokban is, 1848-ra már összesen 36 helyen.[10] Anélkül, hogy túlzott következtetéseket vonnánk le az adatból, érdemes megemlíteni, hogy Ausztriában ugyaneddig 17 takarékpénztárat alapítottak.[11]

Működésének első éveiben a Pesti Hazai Első Takarékpénztár – miként társai is – aktív üzletei között főként ingatlanokra nyújtott kölcsönökkel foglalkozott. Emellett ingóságokra – közöttük értékpapírokra (pl. az ún. Esterházy-sors-

jegyekre vagy az 1834. és 1839. évi osztrák államkötvényekre) – is hitelezett. A váltóleszámítolás ebben a korszakban alacsony szinten maradt. Ennek fő oka az lehetett, hogy továbbra sem számított a biztos üzletek közé, bár a takarékpénztár titkos bizottsága a helyi kereskedőket bonitásuk alapján több csoportba osztotta, s ez szolgált a váltóhitelek megállapításának alapjául. A passzív üzletek között a takarékbetét gyűjtése 1848-ig gyorsan fejlődött: az első öt év mindegyikében újra és újra megduplázódott a takarékpénztár állománya.[12]

Bank létrehozásáról már a 19. század elején születtek elképzelések Magyarországon. 1802-ben pesti és győri kereskedők emlékiratban rögzítették bankalapítási szándékukat, húsz évvel később pedig *Dietze József Krisztián* pesti polgár javasolta egy városi bank megalakítását. Több hasonló terv után az első konkrét lépést végül *szitányi Ullmann Mór* pesti nagykereskedő és bankár tette meg 1830-ban, amikor 2 millió forintos alaptőkéjű „Első magyar kereskedelmi bank" létrehozására tett javaslatot, s még ugyanebben az évben – *József nádor*t pártfogóul felkérve – kereskedő társaival kérvényt nyújtott be a bank engedélyezésére a helytartótanácshoz. A csatolt alapszabály-tervezet az Osztrák Nemzeti Bankét vette alapul, kihagyva a bankjegykibocsátást az üzletágak közül. Ez a minta volt az oka annak, hogy kezdetben a betétgyűjtés szintén kimaradt az alapszabályból, hiteljogunk hiányosságai miatt más előírások – pl. választott bíróság létrehozása – viszont szerepeltek abban. Így a bank tevékenységi körébe a leszámítolási, zsíró-, letét-, kölcsön- és előlegüzlet tartozott. Bár az alaptőkét már 1833-ra előteremtették, az udvari bürokrácia csak 1838-ban engedélyezte a bank megalapítását, de erre még ekkor sem került sor azonnal, mert a küszöbön álló hiteltörvényeknek megfelelően át kellett dolgozni az alapszabályokat. *V. Ferdinánd* végül 1840. október 14-én írta alá a szabadalomlevelet: ezzel létrejött a Pesti Magyar Keres-

kedelmi Bank,[13] amely sokáig az egyetlen bank maradt nem csupán Pesten és Budán, hanem az egész országban. Igaz, a takarékpénztárak és bankok közötti különbség – mint erről már szó volt – jogilag szinte teljesen megszűnt, s a gyakorlatban is egyre inkább csökkent. Eltérés az alaptőke nagyságában volt, hiszen a Pesti Magyar Kereskedelmi Banké lényegesen meghaladta a takarékpénztárak együttes alaptőkéjét is. Más volt a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szervezeti felépítése is: itt a választmány, a takarékpénztáraknál a közgyűlés volt a fő döntéshozó testület. A 15 tagból álló választmány fölé elnököt egyelőre nem emeltek, az alelnök *Ullmann Mór* lett. A vezetőségbe *Christian Joseph Malvieux, Sartory János György, báró Podmaniczky László, Valero Antal* és *Wodianer Sámuel* került. A Kereskedelmi Bank eleinte csak őrzési díj ellenében fogadott el letéteket, majd betétekhez egy ideig nem takarékbetétek, hanem pénztárjegyek kibocsátása révén jutott. Hamarosan nagy pénzfelesleg keletkezett nála, annak ellenére, hogy jelzálog-hitelezéssel is foglalkozott, s váltótárcája – nevéhez méltó módon – a korabeli viszonyokhoz képest igen magas szintre duzzadt: 1842–1847 között az összes magyar pénzintézeti váltótárca-állomány felével–háromnegyedével rendelkezett.[14] A pénzbőség új befektetési lehetőségek keresésére ösztönözte az intézet vezetését. Ekkor alakult ki kapcsolata a csekélyke magyar ipar néhány vállalatával: 1844-ben 20 000 forint hitelt nyújtott a Pesti Hengermalomtársulatnak, 1845-ben kölcsönzött a Magyar Gyáralapító Társaságnak és a Pesti Cukorgyár Egyesületnek is.[15]

E példákat azonban – úgy tűnik – hosszabb ideig nem követték újabb jelentős ipari hitelezések sem a Kereskedelmi Bank, sem más pénzintézet részéről.[16] Ellenkezőleg, *Vargha Gyula* az ipartámogatás példájának azt tartotta e korban, hogy a Kereskedelmi Bank tőkefeleslege ellenére 1847-ben nagyobb betétet (150 000 frt) fogadott el „kamatozásra" a Tiszaszabályozási Társulattól.[17] Bár az ebben az időszakban

éledező hazai ipar tőkeszükségletét igen nehéz megbecsülni, valószínű, hogy a kezdő tőkeigény alacsony volt, s ezt a kereskedőtőke felhalmozása és családi kapcsolatok révén fedezték a vállalkozók. A kereskedőtőke iparba áramlása azonban később, a század második felében vált igazán jelentőssé. Ekkor még inkább a fordítottja volt igaz: a szórványos ipari vállalkozások is gyakran alakultak át kereskedelmi és hitelcégekké.[18]

II. NEKILENDÜLÉS ÉS MEGTORPANÁS

A Pesti Hazai Első Takarékpénztár kezdetben kizárólag Pest vármegyére korlátozta működését. 1845-ben a szomszédos tíz megyére és kilenc szabad királyi városra is kiterjesztette tevékenységét, egyelőre azonban csak igen kis mértékben. Megalapításának nem csupán a város, hanem egész Magyarország pénzügyi élete szempontjából elsősorban azért volt nagy jelentősége, mert mintául szolgált hasonló intézmények létrejöttéhez másutt is. Az ország többi hitelintézete hasonlóképp elkülönült, helyi vagy jobb esetben regionális jellegű maradt ebben az időszakban – a magyarországi tőkepiac még igen messze állt az egységesüléstől.

A takarékpénztárak – így a Pesti Hazai is – kihelyezési gondokkal küszködtek a negyvenes évek közepén. A pénzbőség következtében betétállományuk úgy megduzzadt, hogy elhatározták a kamatok 1-2%-os csökkentését, melyek így 3-4% körül alakultak. Ez a tény önmagában is cáfolja azokat a nézeteket, amelyek a hitelélet problémáit a generális tőkehiányban látják.[19] Nehézséget jelentett számukra az is, hogy Bécs 1847-ben, majd a következő évtizedben többször is megkísérelte – mindannyiszor sikertelenül – az 1844-es osztrák takarékpénztári Regulativum magyarországi bevezetését.[20] A Regulativum a takarékpénztárak tiszta nyereségeinek jótékonysági célokra fordítását írta elő, s így a hazai takarékpénztári rendszer fejlődési irányával ellentétes volt. A nagy ellenállás miatt végül sem akkor, sem később nem valósultak meg a szabályozási tervek.

1848-ban már nem a pénzfelesleg, hanem a betétkivonások érintették súlyosan a pénzintézeteket, amelyekre a forradalmi események következtében az év elején, de különösen márciusban került sor. A nehézségeket fokozta az 1848. évi IX. tc. által elrendelt moratórium, amely szerint a jobbágyfel-

szabadítás által érintett birtokosok adósságait – a váltóhitelek kivételével – prolongálták. Ebben a helyzetben a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kétszer is 100 000 forint kölcsönért folyamodott a kormányhoz, de így is csak a kisebb betéteket volt képes visszafizetni.[21]

Már korábban is felmerült egy önálló magyar jegyintézet megteremtésének gondolata, 1841-ben pl. olyan újkonzervatív politikus, mint *gróf Dessewffy Emil* is elképzelhetőnek tartotta, hogy az éppen megalakult Kereskedelmi Bank egyszer majd jegybank legyen. Bár akkor irreálisnak tűnt, hogy mindez viszonylag rövid idő múlva valóra válik, mégis így történt. A megalakult független magyar kormány, s főként annak pénzügyminisztere, *Kossuth Lajos* ugyanis nagyszabású céljai eléréséhez nélkülözhetetlennek tartotta az önálló jegybankot, hiszen az Osztrák Nemzeti Bank segítségére nem számíthatott. *Kossuth* ezért 1848. június 17-én szerződést kötött a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal, hogy az a kormány által nemesfémben elhelyezett 5 millió forint alapján 12,5 millió forintnyi bankjegyet bocsát ki, amit az eredeti elképzelések szerint nem állami célokra, hanem az ipar támogatására és vasútépítésre fordítottak volna. Az Osztrák Nemzeti Bankkal való konfliktust kerülendő kezdetben csak kis címletű, a felhalmozás miatt eltűnt 1-2 forintos ezüstérmék pótlására szolgáló bankjegyeket nyomtattak, de az osztrák kormány így sem ismerte el a Kereskedelmi Bank jogát ezek forgalomba hozatalára, s végül betiltotta őket. Az Osztrák Nemzeti Bankot ugyanis a létrehozásáról intézkedő 1816-os pátens ellátta a jegykibocsátás monopóliumával. A magyar kormány szorult helyzetében egyébként is eltért eredeti szándékától, s 1849-ben fedezetlen papírpénzt bocsátott ki, az ún. Kossuth-bankókat, összesen 41,9 millió forint értékben.[22]

A szabadságharc bukása után ezeket értéktelenné nyilvánították, s megsemmisítették, csakúgy, mint a Pesti Magyar

Kereskedelmi Bank jegyeit – az utóbbiakat irreálisan rövid, 8 napos átváltási határidő után.[23] Ez már önmagában is súlyos helyzetbe hozta a bankot, de az osztrák hatóságok emellett különböző jogcímeken 2 millió forintot követeltek tőle – aminek tényleges érvényesítése az intézet csődjéhez vezetett volna – s csak 1854-ben ejtették el véglegesen az igényt. A Kereskedelmi Bank a forradalmat és szabadsághar-cot követő veszteségek megemésztésénél is nagyobb kihívás-ként értékelte, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1851-ben fiókot nyitott Pesten, amely kezdetben csak leszámítolási üzlettel foglalkozott, de 1854-től már bővítette üzletkörét.[24] A Kereskedelmi Bank vezetői közül többen – így az elnök *Hajós József* is – úgy vélték, hogy ezt a konkurenciát a gyengélkedő bank nem tudja elviselni. Az osztrák intézet ugyan felajánlotta a Kereskedelmi Banknak, hogy bőkezűen ellátja olcsó, 4%-os leszámítolási hitellel, de a bank ezt végül elutasította, amiben jelentős szerepet játszott, hogy az alapító pesti kereskedők nem szívesen támaszkodtak volna döntően a bécsi pénzpiacra.[25]

Az 1850-es évek első fele a lassú fejlődés időszaka a hazai hitelintézetek történetében, s csak 1855-től figyelhető meg élénkülés. Jellemző, hogy az évtized során az egész országban csak 1858-ban és 1859-ben jött létre egy-egy takarékpénztár. A kedvezőtlen politikai klíma mellett ebben az is közrejátszott, hogy az 5-6%-os kamatozású, alacsony árfolyamú állampapírok elvonták a tőkét a hitelintézetektől. Ráadásul a kamatláb emelésére sem volt lehetőség, mert 1853-ban Magyarországon is életbe lépett az osztrák polgári törvénykönyv, amely egy tekintetben bizonyosan negatívan hatott: a szedhető kamatokat alacsony szinten maximálta (a jelzáloghiteleket pl. 5%-ban), ezért a betéti kamatok reális szintre emelésére nem volt mód. A Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál ennek következtében csökkent a jelzáloghitel-állomány: 1853-ban még 3,56 millió forintra rúgott, három

év múlva már csak 2,97 millió forintot tett ki. Igaz, közben a váltóállomány nőtt – itt ugyanis 6% volt a legmagasabb kamat.[26]

A takarékpénztárak fő üzletágának számító jelzáloghitelezés visszaesése igen súlyosan érintette a nagybirtokosokat, akiknek a hiteligénye a jobbágyfelszabadítás következtében ugrásszerűen megnőtt. Az Osztrák Nemzeti Bank ezért – a kortárs európai jegybankok között egyedülálló módon – 1856-ban jelzáloghitel-osztályt is létesített, amely 1860-ban a hazai jelzálog-kölcsönállomány 2/3-át összpontosította.[27] Hosszas előkészítés után *Lónyay Menyhért* és *gróf Dessewffy Emil* kezdeményezésére 1863-ban jött létre a Magyar Földhitelintézet, amely szövetkezeti alapon működött: az alapítókon kívül ügyfelei is tagjai voltak. Kezdetben ugyan csak nehezen szerzett tőkét záloglevelei révén, de aztán igen gyors fejlődésnek indult, s 1872-ben már 34 millió forint kölcsönállománnyal rendelkezett. Gyarapodását segítette, hogy 1871 után különféle privilégiumokat élvezett.[28] Gyorsabb volt a magyarországi váltóhitelállomány növekedése, ami 1867-re elérte az 1847-es szint tizenegyszeresét. A pénzintézetek egyébként is alacsony értékpapírállománya jelentősen csökkent az ötvenes években, s csak a hatvanas évek közepére regenerálódott valamelyest.[29]

Pest és Buda – főként Pest révén – egyre inkább megerősítette vezető pozícióját az ország hiteléletében. 1867-ig egyedül itt működött bank – illetve 1864-től, az Első Magyar Iparbank megalakulásával itt működtek bankok – az országban, de sokatmondó tény az is, hogy a Pesti Hazai és a Budai Takarékpénztár részesedése az összes takarékpénztár jelzáloghiteleiben és váltóleszámítolásában 1852–1862 között 33%-ról 40%-ra nőtt.[30] Nem véletlen, hogy az új osztrák nagybank, a Creditanstalt éppen Pesten nyitott filiálét 1857-ben, amely a két nagy pesti hitelintézethez hasonló forgalmat bonyolított le. Az Osztrák Nemzeti Bank ugyan

1854-től több magyarországi fiókkal is rendelkezett már, azonban egyedül a pesti foglalkozott váltóleszámítolással és kölcsönüzletekkel együttesen, s dotációja is messze – 1854-ben pl. tizenkétszeresen – meghaladta a többiét.[31]

Az 1860-as évek elejétől érezhető gazdasági élénkülést 1867-től Magyarországon azelőtt sohasem tapasztalt – és a hitelszférát is alapjaiban érintő – fellendülés követte. A világgazdasági összetevők mellett nyilván szerepe volt ebben annak, hogy az évtized első felének gyenge aratásai után, 1867–1868-ban rekordtermést takarítottak be az országban, ami – agrárállamról lévén szó – már önmagában jelentősen befolyásolta a konjunktúrát. A kiegyezés felszabadító lélektani hatása ugyancsak kedvező légkört teremtett a befektetésekhez – nem csupán Magyarországon, hanem a Lajtán túl is –, a fellendülés fő táplálója azonban az 1866-os német–osztrák háborút kísérő pénzszaporítás volt.[32] Egy év alatt mintegy 50%-kal gyarapodva, 1866 végén már félmilliárdnyi bank- és államjegy volt forgalomban, aminek következtében a rediszkontláb sohasem látott szintre, 4-4,5%-ra csökkent. A bankjegy- és államjegykibocsátás fokozódása ugyan egy újabb valutastabilizációs kísérlet kudarcát hozta, de rövid távú gazdasági hatása mindenesetre kedvező volt. A rendkívüli pénzbőséget tovább növelte, hogy az Osztrák Nemzeti Bank 1867-ben, s ezt követően minden évben – nem elsősorban politikai megfontolásokból – jelentősen felemelte magyarországi fiókjainak dotációját: 1867–1869 között pl. 9 millióról 36 millió forintra. A pesti fiók esetében a kiegyezés utáni években sorrendben először 4,4 millió forintról 10 millióra, majd 15, ezután pedig 23 millióra ugrott a leszámítolási üzletág rendelkezésére bocsátott összeg. Ez is bizonyosan közrejátszott abban, hogy a fővárosi bankok rövidesen 4, majd 3%-ra szállították le a betéti kamatokat.

A pénztulajdonosok a vonzóbb befektetési lehetőséget főként az 1864-ben megnyílt Pesti Áru- és Értéktőzsdén

találták meg, ahol óriási konjunktúra kezdődött.[33] A hatalmas értékpapír-kereslet kielégítésére egymás után alapították a vállalatokat, s vezették be a tőzsdére részvényeiket. A gründolások egyetlen céljává azonban hamarosan a spekuláció vált. Megfelelő felvevőpiac esetén a részvények tömege értékesíthető a névérték felett, nagy árfolyamnyereséget biztosítva a társaságok létrehozóinak. Piacban pedig nem volt hiány, hiszen gondoskodott róla az elsöprő hausse-hangulat. A részvények magas áron keltek el, s az ily módon keletkezett hatalmas nyereségek újabb keresletet támasztottak az értékpapírok iránt. Az önmagát gerjesztő hausse kihasználására sorra születtek a részvénytársaságok, amelyeket a kis számú tárgyilagos kortárs megfigyelő joggal nevezett buborékoknak, légváraknak, kártyaváraknak és hasonlóknak, hiszen csak tőzsdei célokra jöttek létre. Hatalmas tőkemennyiség vándorolt az értékpapírpiac felé, de a játékba való bekapcsolódáshoz még nagyobb összegekre sem volt feltétlenül szükség, mert a bankok szinte szórták a pénzt: az ún. halasztó-üzletekben (report) – vagy ahogyan a tőzsdén nevezték: kosztüzletekben – addig példátlan módon a papírok értékének 90–95%-ára is kölcsönt nyújtottak. A kosztüzlet lényege az volt, hogy a tőzsdei hausse-ra spekuláló, de elegendő pénzzel nem rendelkező játékos úgy vásárolt részvényt, hogy egy másik személy vagy bank vette meg helyette. Az üzletet azzal a feltétellel kötötték, hogy meghatározott vagy határozatlan idő múltán ez a másik fél ugyanazon az áron köteles volt visszaadni, a tőzsdei játékos pedig visszavenni. Természetesen a játékos fizetett a közreműködésért. Ha a tőzsdén valóban emelkedett az értékpapír ára, akkor – immár nagyobb összegekkel – kezdődhetett minden elölről.[34]

1867–1873 között 552 hitelintézetet és 170 ipari részvénytársaságot alapítottak, s így 1873 májusában 788 részvénytársaság működött (a közlekedési vállalatok nélkül),

337 millió forint névleges és 202 millió ténylegesen befizetett alaptőkével.[35] Az értékpapír-kibocsátások összetételét az 1. táblázat mutatja. Ezekből az adatokból látható, hogy az új vállalatok nagy hányada vasút és pénzintézet volt, de az is kétségtelen tény, hogy az új ipari részvénytársaságok alaptőkéje szintén drasztikusan megnőtt. Így az 1867–1873 közötti időszak az ipari alapítások első nagy periódusa is volt.

Az alapítások csúcspontja 1872-re és 1873 első felére esett.[36] 1872-ben 550 (!) új pénzintézeti és 15 iparvállalati részvénytársaság alapszabályát fogadta el a pénzügyminisztérium.[37] Természetesen ezek nagy többsége sohasem jött létre. Az engedélyért folyamodók sokkal inkább az engedélyek értékesítésére gondoltak, kihasználva, hogy ezeknek is árfolyamuk alakult ki a mindent magába szippantó tőzsdén. 1873 januárjában Pesten egyedül „Frankl Fülöp és társai" név alatt a következő változatos elnevezésű pénzintézetek alapításához kértek koncessziót: Magyar Tőzsde és Hitelbank, Magyar Lombardegyesület, Magyar Vidéki Bankegyesület, Magyar–Török Hitelintézet, Magyar Tőzsde és Alkuszbank, Magyar–Egyiptomi Bank, Magyar Tőzsdebank, Magyar–Olasz Bank, összesen 6 millió forint alaptőkével. Bár *Frankl Fülöp* a város tehetős polgárai közé tartozott, nyolc bank alapítása bizonyosan nem állt szándékában. A cégek felsorolásában szereplő „alkuszbank" és „tőzsdebank" elnevezés egy új, tőzsdei műveletekre specializálódott banktípust takar. Nálunk igazán elterjedni nem tudott, mert ezt a krach megelőzte, de a Wiener Maklerbank jóvoltából 1873 elején Pesten is alakult egy képviselője, a Magyar Alkuszbank.[38]

Az új vállalatok nagy hányada pénzintézet volt már a kezdeti időszakban is, 1872-ben pedig – amikor az alapítási hullám tetőzött – szinte kizárólag ezek alakultak. Míg a kiegyezést megelőzően csak három bank működött Pest–Budán – a már említett kettőhöz 1865-ben a Budai Kereske-

delmi és Iparbank társult – 1867-ben 7, 1868-ban 14, 1869-ben 25 új bank alakult.[39] Pénzintézet létrehozása kétszeresen is kifizetődő vállalkozásnak tűnt ekkoriban, hiszen többnyire maguk is részt vehettek aztán a gründolásokban.

1. táblázat. ÉRTÉKPAPÍR-KIBOCSÁTÁSOK ÉS BERUHÁZÁSOK MAGYARORSZÁGON, 1860–1873
(a tőkeállomány növekedése; millió forint)

	1860–1866	1867–1873
Vasutak	68,7	377,0
Egyéb közlekedési vállalatok	2,1	15,1
Ipari részvénytársaságok	4,6	97,1
Hitelintézeti alaptőke	1,6	92,1
Biztosítók alaptőkéje	2,5	5,0
Jelzálogkölcsön-állomány	31,6	89,8
Összesen	111,1	676,1

Forrás: Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után.* I. m. 928.

A bankoknak ez a tevékenysége Magyarországon egészen új jelenség volt, s az egész kontinensen sem számított túl réginek. Belga előzmények után a *Pereire-testvérek* által 1852-ben Párizsban alapított Crédit Mobilier elnevezésű bank állította először működése központjába vállalatok alapítását.[40] Ezt a gondolatot – illetve hordozóját, a Crédit Mobilier-t – később *J. A. Schumpeter* a 19. század egyik legjelentősebb találmányának tartotta, így nem csodálkozhatunk azon, hogy hamarosan utánzókra talált. Jelentősen közrejátszott ebben az a tény, hogy a 19. század közepétől az ipari fejlődésben bekövetkezett változások – a nehézipar előretörése – szerte Európában növelték az egyes vállalkozások kezdő tőkeigényét. Ezt pedig sem az önfinanszírozás, sem a főként magánbankokból álló hitelszervezet nem tudta kielégíteni. A francia bank üzleti filozófiája azonban némileg

módosulva terjedt el a kontinentális Európa több országában, így az Osztrák–Magyar Monarchiában is. Példáját követve sorra alakultak az alapítási üzlettel foglalkozó intézetek – Németországban és Ausztriában már az 1850-es években –, de ezek általában a folyó vagy más néven reguláris (hagyományos) üzleteket is művelték, így a szakirodalom vegyes vagy univerzális bankoknak nevezi őket.[41] Természetesen a hangsúlyok állandóan változtak: az alapítási üzletek akár teljesen háttérbe szorulhattak.

A hazai új intézetek esetében azonban éppen ellenkező volt a helyzet. A régebbiek közül a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank az 1866. évi alapszabályai szerint még csupán leszámítolási, előleg-, letét-, városi ingatlanokra nyújtott jelzáloghitel-, folyószámlabetét- és pénztárjegyletét-üzleteket folytatott, a másik két 1867 előtt alakult pest–budai bank, az Első Magyar Iparbank és Budai Kereskedelmi és Iparbank üzletköre pedig – a takarékbetét-gyűjtést leszámítva – ennél is szűkebb volt, pl. ki volt zárva belőle a jelzáloghitelezés.[42] Ezzel a takarékpénztáraktól alig különböző tevékenységi körrel szemben az új bankok lényegesen szélesebb profilúak voltak. A Magyar Általános Hitelbank, az Angol–Magyar Bank és a Franko–Magyar Bank szinte mindennel foglalkozott – legalábbis alapszabályaik lehetőséget nyújtottak erre – a bankjegy- és zálogolevél-kibocsátás kivételével (sőt az Angol–Magyar Bank még az utóbbiról sem kívánt lemondani). Többek között a következő üzleti tevékenységekre volt jogosítványuk: ipari és kereskedelmi vállalatok alapítása, illetve közreműködés ezekben; támogatásuk minden formában, előleggel, kölcsönnel vagy másként; vasút- és vízi út építés; előlegnyújtás mindenféle termékre és terményre; ingatlankereskedelem; leszámítolás; betétgyűjtés (folyószámla és pénztárjegy útján egyaránt); tőzsdei ügyletek minden válfaja.[43]

Ez a crédit mobilier típusúnak is nevezett banki üzletfilozófia Magyarországon robbanásszerűen, közvetlenül kül-

földi hatásra és minták alapján jelent meg. Ezt bizonyítja a korszak legnevezetesebb bankalapítása, az 1867 végén megalakult Magyar Általános Hitelbank is. A mögötte álló Rothschild-csoport – a bank egyik alelnöke *Anselm Rothschild* volt – rendkívül széles kapcsolatokat biztosított számára. A Rothschild-háttérrel magyarázható, hogy a Hitelbank 1870-től gyakorlatilag áruosztályként működtette a szintén Rothschild-érdekeltségű bécsi Creditanstalt pesti fiókját. A két bank ezután egészen a századfordulóig szoros kapcsolatban állt. Mindketten lemondtak a másik székhelyén való fióknyitásról, s megállapodtak abban, hogy egymást képviselik ott. A Creditanstalt emellett igen jelentős nagyságú hitelkeretet biztosított a Hitelbank részére. A Creditanstalt létrehozása a *Rothschildok* válasza volt az őket a crédit mobilier típusú bankok részéről ért kihívásra,[44] így nem meglepő, hogy a kesztyűt a Hitelbank is felvette. Első üzletévéről így számolhatott be: „Számos gyár és vállalat sikerrel biztató létesítése vette igénybe támogatásunkat, némelyikük közvetlenül általunk alapíttatott. De érdeklődésünk legfőképp számos, a kormány által engedélyezett részint már építkezés alatt, részint tervben lévő vasutak felé fordult."[45] A vasutak között szerepelt az Alföld–Fiumei Vasút egyik hosszabb vonala, a Barcs–Pécsi Vasút, az iparvállalatok között a Szegedi Légszeszgyár, a Magyar–Belga Gép- és Hajógyár Társulat. A kiváló üzleti háttér és kapcsolatok a Hitelbankot szinte predesztinálták az állambankári feladatokra. Hamarosan valóban szükségessé váltak e téren szolgálatai, amikor a zavaros állami pénzügyek nagyobb külföldi kölcsönök felvételét tették elkerülhetetlenné.[46]

Bár – mint látjuk – a Hitelbankra is jócskán hatott a „kor szelleme", mégis a Gründerzeit tipikus termékének több szempontból is inkább két másik – már említett – bank számított: az Angol–Magyar Bank, amelyet 1868-ban külföldi tőkék jelentős bevonásával az Angol–Osztrák Bank alapított

gróf Széchenyi Béla és egy angol parlamenti képviselő, *Beaumont Sommerset Archibald* kezdeményezésére, valamint az egy évvel később, a német Erlanger-csoport közreműködésével létesített Franko–Magyar Bank. A korabeli magyar viszonyokhoz képest mindkettő gigantikus, 20 illetve 32 millió forintos névleges alaptőkével rendelkezett, aminek mintegy felét valóban be is fizették, s rövid idő alatt – igazi crédit mobilier-ként, vagy ahogyan nálunk nevezték: forgalmi bankként – alapításaik sokasága vette körül őket. Az Angol–Magyar Bank főként hitelintézetek gründolására koncentrált, s egy sor vidéki bankot hozott létre fennállásának néhány éve alatt, többek között Nagykanizsán, Baján, Aradon, Temesvárott és Újvidéken. Ezek jelentős része túlélte anyaintézetét.[47]

A már említett Erlanger-csoport támogatta a Franko–Magyar Bankot két leányintézete, a Magyar Általános Földhitelintézet Rt. (1871) és az Általános Magyar Municipális Hitelintézet (1872) létrehozásában.[48] Mindkettő a korszak legnagyobb bankjai közé tartozott. Az előbbi nevével ellentétben nem földhitelintézetként működött, sokkal inkább a telekspekuláció, illetve házak bérbevétele és kereskedelme, továbbá iparvállalatok, mezőgazdasági, közlekedési vállalkozások alapítása volt a célja – legalábbis alapszabályai szerint – az Általános Magyar Municipális Hitelintézet pedig főként kommunális kölcsönök nyújtására alakult.[49]

2. táblázat. BUDAPESTI BANKOK BEFIZETETT RÉSZVÉNYTŐKÉJÉNEK ALAKULÁSA, 1866–1872 (forint)

	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1 050 000	1 508 000	1 575 000	1 575 000	1 575 000	1 575 000	1 575 000
Első Magyar Iparbank	400 000	400 000	400 000	400 000	400 000	400 000	400 000
Budai Kereskedelmi és Iparbank	300 000	307 400	600 000	600 000	600 000	600 000	600 000
Pesti Népbank	–	83 195	362 759	592 755	648 272	655 200	1 116 400
Magyar Általános Hitelbank	–	6 000 000	6 000 000	6 000 000	6 000 000	6 000 000	12 000 000
Angol–Magyar Bank	–	–	4 700 000	4 830 000	4 870 000	4 870 000	8 000 000
Magyar Jelzáloghitelbank	–	–	–	500 000	600 000	600 000	600 000
Iparosok Általános Takarék- és Hitelegylete	–	–	–	–	499 248	500 000	1 000 000
Franko–Magyar Bank	–	–	–	2 400 000	3 200 000	3 200 000	12 800 000
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank	–	–	–	525 000	525 000	525 000	525 000
Buda–Óbudai Népbank	–	–	–	–	173 345	227 236	573 278
Pest-Terézvárosi (Budapesti) Iparbank	–	–	–	–	300 000	300 000	1 000 000
Pest–Budai Kézművesbank	–	–	–	–	115 124	215 659	348 700
Pesti Egyleti Bank	–	–	–	–	260 668	338 021	700 000
Általános Magyar Municipális Hitelintézet	–	–	–	–	–	–	4 000 000
Magyar Általános Földhitel Rt.	–	–	–	–	–	–	9 775 000
Pesti Bank	–	–	–	–	–	–	2 500 000
Pesti Zálogkölcsön Intézet	–	–	–	–	–	–	298 140
Pesti Váltóüzlet Társulat	–	–	–	–	–	–	1 200 000
Takarék és Előlegezési Egylet	–	–	–	–	–	–	109 750
Összesen	1 750 000	8 298 635	13 637 759	17 422 755	19 766 677	20 006 116	59 157 268

Forrás: Pólya: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 176.

A felsorolt öt nagybank 1872 végén az összes hazai hitelintézet alaptőkéjének 58%-ával rendelkezett.[50] Az értékpapír-kibocsátások országos adataihoz hasonlóan az ipari alapítások ezeknél a nagybankoknál is háttérbe szorultak. Az Angol–Magyar Banknál 1868–1872 között az értékpapír-állomány mintegy 10%-a volt ipari jellegű, 25% bankrészvénnyel és 33% közlekedési vállalati részvénnyel szemben.[51] Az ipari alapítások inkább a pesti kereskedőtőke és magánbankárok nevéhez köthetők.[52]

A bankok mellett szintén nagy számban létrejött takarékpénztárak alapításában kevésbé jutottak szerephez a spekulációs megfontolások. Ennek megfelelően ezek az intézetek később a válságot is szerencsésebben átvészelték. Néhányat említve közülük: 1868-ban a Budai Takarékpénztár egy fiatal pesti társával olvadt össze, s létrejött az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár, majd a Pest–Terézvárosi, a Ferenc–Józsefvárosi, a Pest–Külvárosi és a Kőbányai Takarékpénztár alakult meg, jelezve, hogy Pest–Budán a külső városrészek polgárságának megtakarításaira is igényt tartottak már. 1876-tól Lipótváros sem nélkülözte már saját takarékpénztárát, s a Pest–Terézvárosit beolvasztotta az új, nagy jövő előtt álló Magyar Országos Központi Takarékpénztár, ismertebb nevén a MOKTÁR.

Feltétlenül szólnunk kell két – ekkor még szerény, de később jelentőssé váló – bank létrejöttéről: 1869-ben megalakult a később egyik legnagyobb intézetünkké terebélyesedő Magyar Jelzáloghitelbank, s ugyanebben az évben a hamarosan szintén vezető helyre emelkedő Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank. Utóbbi sokáig büszkén szerepeltette neve mellett az „azelőtt Malvieux és Társa" megjelölést, ezzel is emlékeztetve a közönséget, hogy a patinás bankházból nőtt ki.[53]

1869-ben a rossz termés és az Osztrák Nemzeti Bank hitelrestrikciós politikája kisebb fajta válságot idézett elő,

amelyet természetesen fokozott az új cégek megalapozatlansága következtében gyorsan fellépő bizalomhiány is. A részvények árfolyama jelentősen esett, s a gazdaság már-már a krach örvényébe került, de ez ekkor még nem következett be. A válságnak ugyan voltak következményei – főként a 25–30 milliós tőzsdei árfolyamcsökkenés – a pénzintézetek között azonban alig szedett áldozatot. 1870 nyarától a korábbinál is dühödtebben kezdett tombolni a tőzsdei hausse.[54]

A bankok óriási többsége Pest–Budán jött létre (ld. 2. táblázat). Bár a város elsősége korábban is kétségtelen volt, ezekben az években vált a hazai hitelélet igazi központjává, s 1873 után a válság romboló hatása ellenére is az maradt. 1877-ben pl. a budapesti bankok tárcájában lévő 27,5 millió forintnyi váltó az összes magyarországi bank váltóállományának 2/3-ára rúgott.[55]

1872-ben a saját tőke – részvény- és tartaléktőke, valamint nyereség – a pest–budai bankok összes tőkéjének 41,7%-át tette ki, vagyis aránytalanul sokat.[56] A bankok képtelenek voltak elegendő idegen tőkét felszívni. A főként pénztárjegyek kibocsátásával gyűjtött betétek képződése, de váltótárca-állományuk növekedése is, igencsak elmaradt a kívánatoshoz képest.[57] A kevésbé kockázatos letéti üzletek alacsony szintje egyben sebezhetőséget is jelentett, hiszen ezek az üzletek valamelyest ellensúlyozhatták volna a veszélyesebb crédit mobilier jellegűeket. A nyereség egy ideig még nem volt alacsony: a saját tőke mintegy 12%-a, ami nyilvánvalóan nem elsősorban a reguláris üzletekből származott, hanem spekulációk révén keletkezett. A magas, esetenként 40–50%-os osztalékok ugyan azt a látszatot keltették, hogy minden a legnagyobb rendben halad, valójában azonban már közeledett az összeomlás. A piac kezdett eldugulni, egyre nehezebben vette fel az új papírokat. Márpedig a hausse-ot táplálni kellett, hiszen a legkisebb megingás is elegendő lehetett a tőzsdei „déroute" bekövetkeztéhez. Egyes bankok

az általuk gründolt társaság részvényeit a már említett kosztüzlet keretében ügyfeleik számára saját maguktól vásárolták meg. A börzén nőtt az izgatottság.

A fővárosi üzleti körök lapja, a Pester Lloyd bécsi tudósítója már márciusban arról írt, hogy bármilyen külső hatás végzetes következményekkel járhat a tőzsdén. A pánik 1873 májusában tört ki, elsőként Bécsben, de hamarosan Pesten is. A krach gyorsan a gazdaság minden ágát érintő válsággá mélyült. Nem kis szerepet játszott ebben az államháztartásban jelentkező nyomasztó hiány – 1873-ban mintegy 56 millió forint –, s a megrázkódtatást csak súlyosbította a sorozatos rossz termés és a hazánkban utoljára megjelenő kolerajárvány. A modern mellett tehát az ún. hagyományos típusú válság is kialakult.[58] Az év során a tőzsdei részvényeknél az árfolyamveszteség 55 millió forint volt, ebből 44 milliót a bankpapírok tettek ki.

Ötven bank ment csődbe: jellemző a részvénytársasági bankokat ért veszteségre, hogy 1879-ben már csak 12 működött belőlük Budapesten, ráadásul ezek közül több meglehetősen legyengült állapotban. Szintén a zsugorodási folyamatot tükrözi az az adat, hogy míg 1873-ban a hazai bankok részvénytőkéje 56 millió forintra rúgott, addig 1879-ben már csupán 27 millióra.[59]

A részvények áresése az összes nagy intézetet súlyosan érintette, de természetesen nem azonos mértékben. A különbség alapja éppen az volt, hogy mennyire domináltak egy-egy bank üzletpolitikájában az alapítási üzletek. A Hitelbank a szerencsésebbek vagy inkább a megalapozottabbak közé tartozott. 1873-as üzleti jelentésében a károk elismerése mellett egyben meg is nyugtathatta a részvényeseket: „Az év erőszakos rázkódásai a banküzletet ennek természete és kiterjedésénél fogva érzékenyen érintették; de ez nem volt oly természetű, hogy a bankot további működésében zavarta volna".[60] Ennek ellenére a deficit fedezésére kénytelen volt

2 millió forinttal leszállítani alaptőkéjét, ami így 10 millióra csökkent. A két óriásbank, a Franko–Magyar Bank és az Angol–Magyar Bank veszteségei voltak a legjelentősebbek: csak 1873-ban 2,49, illetve 1,22 millió forint, ezeket az összegeket többszörösen meghaladó behajthatatlan követelésekkel, melyek a következő években tovább nőttek. A Franko–Magyar Bank esetében a balul sikerült értékpapír- és ingatlanspekulációk, a megalapozatlannak bizonyult alapítások okozták a csődöt. Az igazgatóság hiába igyekezett kozmetikázott mérlegekkel leplezni a veszteségeket, s a közgyűlés hasztalan rendelte el a részvények egy részének megsemmisítését, a megmaradókra pedig újabb összegek befizetését, a felszámolás – amely évtizedekig húzódott – végül elkerülhetetlen volt. Az Angol–Magyar Bank bukását nem annyira a tőzsdei spekulációk okozták, hanem inkább az ún. határőrvidéki erdőüzlet és a besztercebányai faüzlet. E kettőhöz hasonlóan általában a többi bank sem került azonnal csődbe, hanem gyakran évekig tartó agónia után szüntették be tevékenységüket. A bukottak között voltak olyan – gyakran a közönség előtt is szinte teljesen ismeretlen nevű – intézetek, mint a Pesti Váltóüzlet Társaság, a Polgári Takarék- és Hitelegylet, a Pesti Egyleti Bank, de hírhedtebbek is, mint a már említett – csupán fél évig működő – Magyar Alkuszbank.

A mámor után a kijózanodás évei következtek. Az 1870-es évtized hátralévő időszaka a csődök mellett a lassú regenerálódás jegyében telt el. Elősegítette ezt a folyamatot a törvénykezés olyan magas színvonalú alkotásaival, mint az 1875. évi, a hiteléletet is rendkívül liberálisan szabályozó kereskedelmi törvény. Ez hasznosította a válság tapasztalatait, pl. megtiltotta a részvénytársaságoknak saját részvényeik megszerzését és zálogba vételét.

1878 fontos eseménye volt a jegybank átalakulása. A kiegyezés során – mivel túl nagynak tűnt a felek közötti véle-

ménykülönbség – nem rendezték egyértelműen a jegybank kérdését: a közös érdekű ügyek közé sorolták. A mégis elkerülhetetlen megállapodásnak a későbbiekben az osztrák és a magyar pénzügyminisztérium közötti megállapodásokon kellett megszületnie. Magyarország mindenesetre lemondott az önálló jegyintézet létesítéséről, s elfogadta az Osztrák Nemzeti Bank bankjegyeinek kényszerárfolyamát. Ugyanakkor arra kötelezték ezt az intézetet, hogy a korábbinál nagyobb fiókhálózatot létesítsen Magyarországon, s azokat kielégítően dotálja. A megállapodás előkészítésébe azonban nem vonták be az Osztrák Nemzeti Bankot, s ez rövidesen súlyos feszültségekhez vezetett, hiszen a kormányoktól – az 1862-es bankakta óta – független jegybank nem kívánta magát a kormányok elképzeléseihez tartani. Az Osztrák Nemzeti Bank magyarországi pénzpolitikáját az 1869-es ún. „kis válság" idején különösen súlyos támadások érték. Egyes magyar bírálói – jogtalanul – azzal vádolták, hogy szándékosan idézte elő a krachot, amivel a Béccsel szemben éppen emancipálódó pesti pénzügyi élet tönkretétele volt a célja. A jegybank a későbbiekben már olyan jelentősen növelte magyarországi fiókjainak dotációját, hogy ilyen kifogások fel sem merülhettek. Ennek ellenére nyilvánvaló volt, hogy a magyar fél 1876 után nem járul hozzá a szabadalom változatlan formában történő megújításához, mivel a dualizmus logikáját a jegyintézetet illetően is érvényre kívánja juttatni. Az osztrák kormány – a bank támogatását is élvezve – ellenállt ennek a törekvésnek, s a kompromisszumos megegyezés az önálló magyar jegybank, illetve a dualista jegybankok különféle koncepciói után, évekig tartó tárgyalásokat („bankviszály") követően, csak 1878-ban jött létre. Eszerint továbbra is egyetlen jegybank működött a Monarchiában, vagyis a magyar fél lemondott eredeti céljáról, a független Magyar Nemzeti Bank megalakításáról. Ugyanakkor a bank felépítése megváltozott, s a binacionális bank új nevet is ka-

pott: ettől kezdve Osztrák–Magyar Bank lett. Székhelye ugyan Bécs maradt, de minden üzletágban főintézetet hozott létre Budapesten is. Élén a kormányzó és a két alkormányzó állt, akiket az uralkodó nevezett ki az osztrák és a magyar pénzügyminiszter javaslatára. A budapesti igazgatóság osztotta el az egyes régiók között az egész ország számára megállapított leszámítolási és kölcsön-kvótát – ez kezdetben legalább 50 millió forint volt – s szabta meg, hogy kinek mennyi juttatható maximálisan. Az Osztrák–Magyar Bank létrejötte ugyan nem jelentett azonnali változást a jegybank magyarországi pénzpolitikájában, de hosszú távon előnyösebb feltételeket teremtett a hitelélet számára. Ennek talán leglátványosabb megnyilvánulása az azonnal nagy ütemben megindult fiókbővítés volt.[61] Ezenkívül működését pénzügyi innovációk sora kísérte. 1887-ben – amikor több fontos változás következett be a jegybank statútumában – a korábbi merev, a 200 millió forintot meghaladó jegykibocsátásra vonatkozó 100%-os nemesfémfedezeti előírást megváltoztatták, mivel az számos alkalommal súlyos likviditási problémákat okozott a bank számára. A bank jogot kapott arra, hogy pénzügyi nehézségek esetén a 200 millió forinton túl is kibocsáthassa bankjegyeit, ha ezen összeg után 5% adót fizet. A minimális tartalékot 40%-ban rögzítették a bankjegyek kibocsátására, s 30 millió forintig a nemesfémre beváltható külföldi váltókat (devizákat) is beleszámították a fedezetbe. Az így nyert nagyobb mozgásszabadság és stabilitás a bank számára lehetővé tette, hogy a felesleges tartalékolást elkerülje.[62] A pénzkínálatot növelte az a reform is, amelyet 1893-ban vezetett be az Osztrák–Magyar Bank a kormányok ösztönzésére: ettől kezdve csak azok számára számított le váltókat, akik csekkszámlával rendelkeztek nála.[63]

III. ERŐGYŰJTÉS

Az 1873-as krachot követő recesszió – vagy ahogyan a kortársak mondták: üzlettelenség – 1879-ben enyhült, a következő évben pedig már lényegesen javultak a gazdasági viszonyok. A krízisből való kilábalást elősegítette, hogy a tőkebeáramlás – főként Ausztriából – átmeneti hanyatlás után folytatódott. A válság eleve megkímélte a malomipart – a magyarországi iparfejlődésben nem figyelhető meg az Ausztriában jellemző, a kilencvenes évekig elhúzódó válság[64] –, s 1875-től a mezőgazdaság is gyorsan növekedett. Az 1880-as években már újra tömegével alakultak a kisebb hitelintézetek (ld. 3. táblázat), s az egy intézetre jutó saját tőke is nőtt valamelyest.

3. táblázat. A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA, 1866–1895

	1866	1873	1880	1890	1895
Bankok	4	122	107	170	264
Takarékpénztárak	57	298	316	455	583
Földhitelintézetek	1	4	5	5	7
Hitelszövetkezetek	22	208	249	591	968
Összesen	84	632	677	1221	1822

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1895. Bp. 1896. 294–295.; *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1896. Bp., 1897. 316.

A külföldi tőke beáramlása – az Osztrák–Magyar Bank tevékenységével párosulva – jelentősen mérsékelte a kamatokat. 1880-ban már akkora volt a pénzbőség, hogy a nyílt piacon – a Monarchiában szokatlan módon – a jegybanki rediszkontlábnál olcsóbban lehetett pénzt szerezni. A keres-

kedelem, az ipar és a hitelkereső nagybirtok végre olcsó kölcsönhöz jutott. A hitelviszonyok javulásában szerepe volt az aranyjáradék konvertálásának, vagyis az államadósság olcsóbb hitelekké alakításának, hiszen – *Vargha Gyula* szavaival – „míg az állam maga is uzsorakamatot fizetett, addig gondolni sem lehetett a magánhitelviszonyok javulására".[65] Az államkassza *Kerkapoly Károly* pénzügyminisztersége idején még annyira üres volt, hogy a kortársak úgy tartották: a Lánchídnál szedett hídpénzt naponként kellett a kincstárba szállítani... Ebben a helyzetben csak drágán jutott kölcsönhöz az állam. A deficit ugyan továbbra is megmaradt, de *Tisza Kálmán* miniszterelnöksége alatt a korábbinál takarékosabb költségvetés, az újabb adók bevezetése, a nemzeti jövedelem növekedése – nyugati pénzbőséggel párosulva – lehetővé tették az államadósság konverziójának megindulását, az államhitel fokozatos javulását. A konverzió olyannyira sikeres volt, hogy a *Kerkapoly* „pénzügyérsége" alatt még domináló 6%-os aranyjáradékot két évtizeddel később, amikor már *Wekerle Sándor* irányította a pénzügyeket, teljesen felváltotta a 4%-os, ráadásul lényegesen kedvezőbb átvételi árfolyam mellett.[66]

Az 1880-tól újra növekvő tőkeimport elsősorban az állam közvetítésével, s a meglévő pénzügyi intézményrendszert felhasználva zajlott le, ezért benne az alapítások a Gründerzeit periódusánál sokkal kisebb szerepet játszottak (ld. 4. táblázat). A néhány kivétel közé számított az egész Európában igen aktív Bontoux-csoport kezdeményezése, a 4,6 milliós alaptőkéjű Magyar Vasúti Bank (1880), amely az Union Générale és a Länderbank együttműködésének eredményeként jött létre. Mielőtt még grandiózus alapítási elképzeléseiből bármit is megvalósított volna – valószínűleg az ekkor megjelent ipartámogatási törvények által is inspirálva, s mellesleg azok jelentőségét túlbecsülve – 1881-ben Magyar Országos Bankká alakult át. Közben alaptőkéjét is

jelentősen, 20 millió forintra felemelte; ennek valamivel több, mint felét fizették be ténylegesen. Az átalakulás és tőkefelemelés természetesen nem volt garancia a sikerre. Amikor *Eugène Bontoux* 1882-ben megbukott, a Crédit Mobilier ezen kései magyar utánérzete sem tudta sokáig tartani magát, s néhány év múlva (1887) szintén erre a sorsra jutott, jelezve, hogy az irreguláris üzletekre ekkor sem lehetett bankot alapozni Magyarországon.[67]

Jelentősebb hitelintézetek ezután egészen 1890-ig nem alakultak Magyarországon, ekkor született meg a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank – állami segédlettel, s ipartámogató programmal. Egyetlen speciális kivétel volt csupán: a Magyar Királyi Postatakarékpénztár (1886), amely a hatalmas postahivatali hálózatra támaszkodva főként a kis betétek gyűjtésében jeleskedett, s pénzét elsősorban állampapírokba fektette. Ezenkívül a kisegzisztenciák pénzátutalási és csekkforgalmának lebonyolításában vállalt nagy szerepet.[68] Ezzel a legalapvetőbb pénzügyi szolgáltatások tranzakciós költségét hirtelen milliók számára csökkentette, ami hasonló hatással járt, mint a jegybanki reformok: a pénzmultiplikátor növekedése következett be, fokozva a kölcsönözhető tőkék kínálatát.[69]

A hitelrendszer növekedésének fő forrásává a már működő nagybankok további bővülése, átalakulása vált. Igen jellemző a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esete. A legrégibb magyar bank az elmúlt évtizedekben alig változtatott működési elvein.[70] Mint *Lánczy Leó* később jellemezte „nagyhírű, de közgazdasági élettel a kontaktust meglehetősen nélkülöző intézet"-ként tevékenykedett,[71] szigorúan csak a letéti üzletek bizonyos fajtáival foglalkozva. A kockázatos spekulációkat nyilván senki sem kérte rajta számon, de a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján részvényeseinek úgy tűnt, hogy ez az üzletpolitika és vezetés nem teszi lehetővé a dinamikus fejlődést. Ebben a helyzetben a bankvezetés

elérkezettnek látta az időt, hogy változtasson üzleti tevékenységének eddigi visszafogottságán, amihez azonban mindenekelőtt a részvénytőke felemelésére volt szükség. A bank egy bécsi intézettel kívánt összeköttetést kiépíteni – hiszen a jelzáloghitel-intézetektől eltekintve az egyetlen nagybank volt, amelynek nem volt külföldi támasza –, s e célból 1880-ban kapcsolatba lépett az Österreichische Bodencreditanstalttal, amely még nem volt magyarországi pénzintézetnél érdekelve. A tárgyalások nem indulhattak meg komolyabban, mert az osztrák tervek vagy a bank beolvadásából indultak ki, vagy a régi jelleg teljes elveszítését jelentették volna, amit az igazgatóság – minden változtatási szándéka ellenére – nem tartott elfogadhatónak. Végül az osztrák földhitelintézeténél jobb lehetőségeket nyújtott egy újabb ajánlat, amely a már többször említett Bontoux-bankháztól érkezett *Lánczy Leó* útján,[72] aki ekkor a Magyar Általános Földhitel Rt. igazgatója volt. A megkötött megállapodás szerint e csoport a Länderbankon keresztül jónak számító árfolyamon átvette a bank szabad 2500 db részvényét. A megegyezés hátterében azt állt, hogy ebben az időben számolt fel a Länderbank kezén lévő Magyar Általános Földhitel Rt., amely ügyeinek végleges rendezését a Kereskedelmi Bankra bízta. A Länderbank így felszabaduló pénzével vett részt a tőkeemelésben. A tranzakciónak bizonyos mértékig fúziós jellege is volt: a megszűnő intézet vezetésének több tagja, közöttük *Lánczy Leó* igazgató, átlépett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz. A Länderbank – három igazgatósági tag kijelölési jogán kívül – kikötötte, hogy a banknak jelzálogüzletét a földbirtokra is ki kell terjesztenie. A Länderbank opciót adott a Kereskedelmi Banknak az általa és a Bontoux-csoport által végrehajtott pénzügyi műveletekben való részesedésre. Megállapodtak abban is, hogy a Länderbank budapesti és a Kereskedelmi Bank bécsi forgalmát kölcsönösen csupán saját költségeik felszámításával bonyolítják le.[73]

A bank a nyolcvanas években még kétszer, azt követően pedig 1894-ben is alaptőkét emelt, 1888-ban pl. már a Wiener Bankverein segítségével. Az átalakítás azonban nem csupán az alaptőke sorozatos gyarapításából és a nemzetközi kapcsolatok bővítéséből állt. Az igazgatóvá kinevezett *Lánczy Leó* „új bankstílust" hirdetett meg, ami lényegében azt jelentette, hogy a módosított alapszabályok csupán az értékpapír-spekulációt zárták ki az üzletágak közül.[74] *Wahrmann Mór*, a nagy tekintélyű pesti kereskedő-bankár – aki nem szívlelte az új igazgatót – a krach utáni jellemző közhangulatnak megfelelően szinte pánikszerűen reagált bármiféle üzletpolitikai változtatás tervére: azt jósolta, hogy Lánczy egy év alatt tönkre fogja tenni a bankot. A változások azonban korántsem eredményeztek az 1867 utáni évekre jellemző spekulációs célú alapításokat. Mérlegeit elemezve érdekes módon azt látjuk, hogy a fordulat nem a beruházási banki üzletek expanzióját eredményezte – az értékpapírtárca és a szindikátusi részesedések alacsony szintje mindenképpen erre vall –, hanem sokkal inkább a folyó üzletekét és a jelzáloghitelezését.[75] A crédit mobilier jellegű üzletek jó ideig ezután sem jellemezték a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tevékenységét, vagyis csak lassan alakult német típusú univerzális bankká. A váltás eredményességét az mutatja, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igen dinamikusan fejlődött ezután, s jelentősége rövid idő alatt megnőtt: 1881-ben még hazai viszonylatban sem tartozott a vezető intézetek közé, de 1913-ra a Hitelbank mellett, nem csupán „a két magyar tőkehatalom"[76] egyike lett, hanem nemzetközi méretekben is számottevő nagyságúvá vált.

A Monarchiában ekkor saját tőke alapján csak a Creditanstalt és a Wiener Bankverein előzte meg, idegen tőke terén pedig a hatodik helyet foglalta el. Tágabb nemzetközi összehasonlításban is tekintélyes nagyságú volt: még a német óriásbankok rangsorában is a hetedik lett volna mindkét mutató

alapján.[77] A Kereskedelmi Bank példája rámutat olyan tényezőkre, amelyek e korszakban szükségesek voltak egy bank gyors és tartós felemelkedéséhez: tőkebevonás (alaptőke-emelés, lehetőleg külföldi bank vagy pénzcsoport segítségével), szubjektív tényezők megléte (jó vezetés), s mindenekelőtt megfelelő (a reguláris üzleteket preferáló) üzletpolitika.

4. táblázat. TŐKEBEFEKTETÉSEK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, 1867–1900 (évi átlag; millió forint)

	1867–1873	1874–1880	1881–1885	1886–1890	1891–1895	1896–1900
Állami beruházások	20,4	8,1	25,4	17,9	25,2	46,5
A vasúti tőke növekedése	53,8	21,1	15,8	23,5	41,5	52,5
Ipari részvénytőke növekedése	10,0	4,0	7,9	6,5	16,0	17,0
Jelzálogkölcsönök	12,3	11,1	18,7	41,5	61,0	61,5
Budapest építkezései	12,3	7,0	13,2	15,5	23,0	40,0
Gépimport	9,1	5,5	12,5	7,4	15,0	17,5

Forrás: Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után.* I. m. 921.

Az 1880-as években több, az imént ismertetetthez hasonló tőkeemelés is lezajlott. A Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank (közkeletű nevén, az Eszkompt) 1880-ban 525 000 forintról 2 millióra, majd egy év múlva 10 millióra, a Magyar Jelzáloghitelbank ugyanakkor 420 000 forintról 700 000-re, majd 12 millióra növelte alaptőkéjét. Mindkét esetben a Société Générale, a Banque de Paris et des Pays-Bas, valamint a bécsi Unionbank alkotta hármas segédkezett és szerzett jelentős részesedést. Az Első Magyar Iparbank és a Budapesti Bankegyesület szintén tőkét emelt, miként 1891-ben a Hitelbank is, 10-ről 14 millió forintra. A hat legnagyobb bank alaptőkéje 1880–1893 között 3,2-szeresére,

tartaléktőkéjük 11-szeresére nőtt, s ezzel még az 1872-es, mesterségesen felduzzasztott szintet is túlhaladták.[78]

A jelentős tartalékok gyűjtése – amelyre főként a részvénykibocsátások során keletkezett ún. felpénzt használták – ebben az időben vált jellemzővé. A tartalékok egy része a publikált mérlegekben is megjelent – ezek a Kereskedelmi Bank részvénytőkéjének 40%-át tették ki, a Hitelbankénak pedig mintegy 24%-át –, míg az ún. latens tartalékok összegéről csak az intern mérlegekbe betekintő kiválasztottak tudhattak. E nagyarányú tartalékolások tették lehetővé, hogy az osztalékok kezdtek állandósulni, egyre kevésbé függtek a konjunktúra ingadozásaitól.[79]

5. táblázat. A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK TEHER ÉS VAGYONÁLLOMÁNYÁNAK NÉHÁNY TÉTELE, 1866–1895 (millió forint)

	1866	1873	1880	1890	1895
Teher:					
Alaptőke	3,4	91,7	70,4	121,9	214,8
Tartalékok	3,6	8,1	20,3	52,7	99,8
Folyószámlabetétek	59,3[a]	30,8	33,6	109,7	281,8
Takarékbetétek	n.a.	174,2	305,3	540,7	699,9
Zálogleevél-állomány	14,3	53,6	84,5	192,6	364,4
Tiszta nyereség	n.a.	n.a.	11,8	18,8	33,1
Vagyon:					
Jelzálogkölcsönök	42,4	132,4	187,4	379,6	581,9
Váltótárca	23,5	103,5	157,2	283,0	433,2
Előlegek értékpapírokra és árukra	5,8[b]	23,1	17,6	52,6	31,2
Értékpapírtárca	3,1	29,1	84,5	106,7	159,2
Mérlegfőösszeg	n.a.		555,8	1150,6	1931,9

[a] Összes betét

[b] Horvátország Szlavóniával együtt

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei; Milhoffer Sándor: *Magyarország közgazdasága.* I. kötet. Bp., 1904. 534–538.

A hitelintézetek mérlegei ebben a periódusban a hosszú lejáratú hitelezés, mindenekelőtt a jelzáloghitelek jelentős növekedését mutatják (ld. 5. táblázat). Országos szinten ezek túlnyomó részét – mintegy 3/4-ét – földbirtokra folyósították, de a jelzálogüzlettel foglalkozó legnagyobb budapesti bankoknál ez az arány lényegesen alacsonyabb volt, s inkább házakra hiteleztek. A magyar hitelszervezet annak ellenére, hogy a mezőgazdasággal szoros kapcsolatban állt, s összességében legfontosabb üzletága a mezőgazdasági jelzálogkölcsön volt, a kisbirtokosok hiteligényeit nem tudta kielégíteni. A kisebb vidéki takarékpénztárak ugyan foglalkoztak ilyen ügyletekkel is, de igen drágán: az 1870-es évek második felében pl. 10-12%-os kamatot is felszámoltak. 1879-ben alakult meg – altruista alapon – a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete a kisebb jelzálogkölcsönök folyósítása céljával.[80] Az állami támogatással létrejött intézet azonban, nevével ellentétben, inkább a középbirtokosokat segítette. A kisbirtokosok kielégítetlen hitelkereslete is azt mutatja, hogy a fővárosi, s általában az egész magyarországi hitelszervezet elsősorban a gazdaság már kapitalizálódott részével állt kapcsolatban. A fővárosi intézetek körében ebben az évtizedben terjedt el a községi és törvényhatósági kölcsön, ami a következő évtizedek nagy városfejlesztési munkálatai során igen fontos üzletággá vált.

A váltóleszámítolás a hosszú lejáratú hitelezésnél valamivel kisebb mértékben fejlődött az 1880-as években, de a pénzintézetek második legfontosabb aktív üzletágának számított.[81]

Áttérve a passzív üzletekre: a Hitelbank kivételével minden bank gyűjtött a folyószámlabetétek mellett takarékbetéteket is, sőt ez volt a fontosabb tőkeforrásuk, 1890-ben mintegy 60%-át tették ki a betéteknek. A Kereskedelmi Bank betétállománya 1880–1893 között 6-ról 31,6 millió, a Leszámítoló Banké 0,4-ről 8,5 millió forintra nőtt, de a Pesti Hazai

Első Takarékpénztárral mégsem tudtak versenyezni, mert itt 1880-ban 67 millió, 1893-ban pedig 105 millió forintot helyezett el a közönség. A zálogleveleket döntően külföldön placírozták.[82]

Az 1870-es évek vége és az 1890-es évek eleje közötti időszakban tehát létrejöttek azok a keretek, amelyek között a következő évtized nagy expanziója végbement. Kialakult azoknak a pénzintézeteknek a köre, amelyek a világháborúig – sőt azon túl is – meghatározták a magyar bankügy fejlődését, s fő vonalaiban kiformálódott az az üzleti szerkezet, amely szintén jó ideig jellemző maradt (ld. 6. táblázat).

6. táblázat. A LEGNAGYOBB MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK ALAPTŐKÉINEK ALAKULÁSA, 1869–1890 (1000 forint)

	1869	1880	1890
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	1000	2400	4000
Magyar Jelzáloghitelbank	500	700	10 300
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1575	2500	8000
Magyar Földhitelintézet	1677	1677	1677
Magyar Általános Hitelbank	6000	10 000	10 000
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltó Bank	525	2000	10 000
Összesen	11 277	19 277	43 977

Forrás: Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 176.; *Magyar Compass.* Szerk.: Mihók Sándor. Bp., 1881.

Még mintha a vezetők generációváltása is ennek az évtizednek a megalapozó, előkészítő szerepét támasztaná alá: a századforduló körüli évek, s talán az egész magyar banktörténet legnevesebb bankvezérei – *Lánczy Leó* és *Kornfeld Zsigmond* – egyaránt ekkor kerültek sikereket hozó pozícióikba.[83]

7. táblázat. A MAGYARORSZÁGI BANKOK ÉS TAKARÉKPÉNZTÁRAK KAMATVISZONYAI, 1894–1909

Kamatláb	A váltókat leszámítoló intézetek %-os megoszlása a szedett legnagyobb kamat szerint		legkisebb kamat szerint	
	1894	1909	1894	1909
3% és ennél kevesebb	0,1	–	–	0,2
3–4% között	0,3	–	1,9	1,6
4–5% között	1,3	0,1	6,4	12,8
5–6% között	8,9	4,7	37,9	43,9
6–7% között	19,9	18,0	28,0	35,0
7–8% között	39,1	76,2	18,2	6,5
8–9% között	20,3	0,8	5,8	–
9–10% között	8,0	0,1	1,4	–
10–11% között	2,0	0,1	0,4	–
12% és ennél nagyobb	0,1	–	–	–

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 28*.

Az 1880-as években jelentősen előrehaladt a hazai pénzügyi élet integrációja is.[84] A kamatviszonyok az egész országban a korábbinál lényegesen kiegyenlítettebbekké váltak (ld. 7. táblázat), amiben nagy szerepe volt az Osztrák–Magyar Bank tucatnyi új vidéki fiókjának és ún. mellékhelyének, valamint annak, hogy a fővárosi intézetek is egyre szorosabb kapcsolatba kerültek a vidékiekkel.[85] Ennek egyik jele volt, hogy mind több Budapesten kívüli pénzintézeti érdekeltséggel rendelkeztek a nagybankok: a Hitelbank pl. a Fiumei Hitelbankot, az Első Erdélyi Bankot, a Szegedi Kereskedelmi Bankot affiliálta, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kolozsvári, érsekújvári bankokat vont érdekkörébe. Megjelentek a bank–ipar kapcsolat új formái is: a Hitelbank és a Leszámítolóbank – osztrák nagybankok mintájára – áruosztályt nyitott. Az előbbi áruüzleteinek jelentős része ipari termékek bizományba való átvételéből állt: a cukor-, a

szén-, a dohány- és a sóüzleteket 1870 óta a Creditanstalttól átvett pesti fiók bonyolította le. A Leszámítolóbank 1879-ben hozta létre saját árurészlegét, amely elsősorban terménykereskedelemmel és iparvállalatoknak nyújtott lombardkölcsönökkel foglalkozott. A bankok azonban összességében – a krach tartós hatásaként – meglehetősen tartózkodóak maradtak az iparral – s azon belül is mindenekelőtt az alapításokkal – szemben. E jellemző tendencia ellenére a bankok között természetesen voltak különbségek e téren is. A Hitelbank jóval nagyobb ún. konzorciális üzleteket bonyolított le a nyolcvanas években, mint a többi nagybank, bár a mérleg ilyen elnevezésű tétele nem azonosítható teljes mértékben az ipari üzletekkel: a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank üzleteinek listája azt mutatja, hogy „tiszaszabályozási" és szegedi nyereménykölcsön-kötvények, „Jó szív sorsjegyek" voltak a jellemző konzorciális üzletei ebben az évtizedben, s nem ipari részvények kibocsátása.[86] Tudjuk azt is, hogy a Hitelbank számos ipari alapítása mellett tartós tulajdonosi viszonyt csak néhány ipari céggel alakított ki: még 1898-ban is csak 6 iparvállalat részvényeit őrizte tárcájában, összesen 2 935 460 K értékben.[87]

Ekkoriban vált szükségessé a fokozottabb koordináció és együttműködés is a bankok üzleti kapcsolataiban. A Budapesti Giro- és Pénztáregyletet 1893-ban a legnagyobb bankok hozták létre a fővárosi cégek közötti forgalom elszámolásának racionalizálására.[88]

A hazai hitelintézetek közül a Magyar Általános Hitelbank rendelkezett a legkiterjedtebb nemzetközi kapcsolatokkal. A Rothschild-csoport tagjaként kiemelkedő szerepet játszott a magyar állami hitelszükségletek biztosításában. A konzorcium tagja volt a bankon kívül még a Creditanstalt, az S. M. von Rothschild-bankház illetve Moritz Wodianer Bécsből, Párizsból a de Rothschild Frères bankház, Frankfurtból az M. A. von Rothschild-bankház, Berlinből a Disconto-

gesellschaft és az S. Bleichröder bankház. A Pesti Hazai Első Takarékpénztárhoz leginkább a Niederösterreichische Escomptegesellschaft, a Leszámítoló Bankhoz a bécsi Unionbank és a Banque de Paris et des Pays-Bas állt közel, a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank pedig a Wiener Bankvereinnel működött együtt.

A francia és osztrák összeköttetések után az 1880-as években jöttek létre a magyar nagybankok kiterjedtebb német kapcsolatai is. Összefügg ez azzal, hogy a német tőke az évtized második felétől jelentősebb érdekeltségeket szerzett a Wiener Bankvereinnél és az Unionbanknál. Ezek magyarországi üzleteiben ezután gyakran részt vettek német bankok is, mint pl. a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1888-as alaptőke-emelésénél a Deutsche Bank. 1890-ben ugyancsak a Deutsche Bank hozta létre a Wiener Bankvereinnel a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bankot, 1892-ben pedig a Magyar Helyiérdekű Vasút Rt.-ben – amely tulajdonképpen bank volt – részesedett a Nationalbank für Deutschland és az Erlanger und Söhne cég. A fejlődő német pénzügyi összeköttetések egyszersmind azt is eredményezték, hogy a magyar értékpapírok közül mind többet sikerült Németországban elhelyezni. A Balkánon a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tűnt ki aktivitásával. Először hitelkapcsolatokat létesített, de hamarosan – mint erről később még szó lesz – érdekeltségekhez is jutott ottani pénzintézetekben.[89]

IV. A HAZAI BANKOK ARANYKORA

Az 1890-es évek eleje és az első világháború közötti időszak kétségkívül a hazai hitelintézetek aranykorának tekinthető. A bankok és takarékpénztárak sem korábban, sem azután nem fejlődtek olyan gyorsan és kiegyensúlyozottan mint ebben a két évtizedben. A gyors haladás nyilván összefügg a magyar gazdaság egészének, s különösen a főváros iparának, kereskedelmének, közlekedésének minden korábbinál nagyobb dinamizmusával, ám a hitelintézetek fejlődésének lendülete meghaladta még a többi gazdasági ágét is. A korszak válságai, mint pl. a millenniumot követő recesszió, lényegesen kevésbé rázták meg ezt a szektort, mint az ipart vagy a kereskedelmet. E folyamat eredményeként a hitelszektor – élén továbbra is a budapesti nagybankokkal – a hazai gazdaság legfejlettebb ágazatává vált.

Az univerzális bankok rendszere tovább formálódott. A részvénytársasági bankok és takarékpénztárak üzletkörének határai elmosódtak, az egyes hitelintézeti típusok tehát csak fő tevékenységi körükben különböztek egymástól. A törvénykezés is elősegítette ennek a tendenciának a kiteljesedését. A községi takarékpénztárakra majdnem azonos szabályozás vonatkozott, mint a legnagyobb részvénytársasági bankokra. Az 1909. évi VIII. tc. pl. a községi takarékpénztárakat adózási szempontból ugyanabba a kategóriába sorolta, mint a nyilvános számadásra kötelezett cégeket.

Az 1880-as évek gazdasági fejlődését még jelentősen hátráltatta a közös valuta, az – 1857-ben az ún. konvenciós forintot felváltó – osztrák értékű (o. é.) ezüstforint értékingadozása. Az osztrák forint névértékű bank- és államjegyek, valamint a mozgó árfolyamú ezüstérmék egyaránt törvényes fizetőeszközök voltak. Az előbbieket nem lehetett szabadon nemesfémre átváltani, mivel többszöri kísérlet ellenére sem

sikerült megteremteni a papírpénz fedezetét. Ez a párhuzamos valutarendszer azért is nehézségeket okozott, mert az ezüstforint belértéke nem feltétlenül egyezett meg névértékével – az ezüst nemzetközi áralakulásától, illetve az érme és papírpénz keresletének–kínálatának változásától függően. Kezdetben az előbbi meghaladta az utóbbit (ázsió), az 1870-es évektől azonban sorra tértek át az országok az aranypénzrendszerre, amely az ezüstkeresletet erősen mérsékelte, s így az egy ezüstforintban lévő 11 1/9 gramm ezüst is egyre kevesebbet ért. Ennek következtében 1878 után diszázsió alakult ki. „A megromlott valuta – írta *Fellner Frigyes* – mintegy chinai falat emelt az ország körül."[90] Az igazi problémát azonban nem is elsősorban az érték hanyatlása, hanem ingadozása jelentette. Ez egy-egy éven belül 2-3% körül mozgott, de néha a 7-8%-ot is elérte, nehezítve a külkereskedelmi forgalmat. Ennek persze volt egyfajta, főként a magyar mezőgazdaságra nézve kedvező védővám jellegű funkciója is, amely az agrárius csoportok körében jó ideig ellenérdekeltséget teremtett a stabilizációval szemben.[91]

A rendezésre 1892-ben került sor. Az aranykorona bevezetése – egy osztrák értékű forint két koronát ért – csak gondos előkészületek után történhetett meg, hiszen a jegybank aranykészletét nagymértékben növelni kellett, s az államháztartás deficitjének megszüntetése is alapvető feltétel volt. Ebben a munkában – a kezdeményezéstől a legfontosabb kapcsolódó törvények beterjesztéséig – kimagasló szerepet töltött be *Wekerle Sándor* magyar pénzügyminiszter. Igaz, az ezüstforint törvényes fizetőeszköz maradt, s beszámított a bankjegyek ércfedezetébe: ezért „sánta aranyvalutának" is nevezték a koronát. A Osztrák–Magyar Bank nem vállalt készfizetési kötelezettséget sem, vagyis a nála benyújtott bankjegyeket nem váltotta át aranyra. A bankjegyet azonban bárki átválthatta olyan külföldi valutára, amiért a kibocsátó arany készfizetést vállalt. Mivel a századfordulóra

már minden jelentős kereskedőállam áttért az aranyvalutára, a külföldi és a Monarchiabeli pénzpiacok között lényegesen javult a kapcsolat.[92] A kamatlábak közötti különbségek csökkentek, a valutakurzus állandó volt, mérsékelve a tranzakciós költségeket.[93] A valutarendezés tehát – a kibontakozó konjunktúrát erősítve – kedvező feltételeket teremtett a magyar hitelélet további fejlődéséhez.

A pénztömeg gyorsan nőtt, s összetétele is korszerűsödött a korszakban. 1892-ben még a pénzforgalom mintegy 65%-át a papírpénz és a bankjegyek tették ki Ausztria–Magyarországon. A századelőre az államjegyek, sóbányautalványok eltűntek a forgalomból, ami a bankjegynek kedvezett, de ennek aránya 1912-ben mégis már csak 43% volt a pénztömegben, mivel a számlapénz háttérbe szorította. Magyarországon a számlapénz jelentősége a másik birodalomfélnél lényegesen mérsékeltebben nőtt (ld. 8. táblázat).

1893 első felének nagy tőzsdei fellendülése szinte az 1867 utánihoz hasonló alapítási hullámot indított meg. Ebben az évben 147 új részvénytársaság jött létre (közöttük 56 bank és takarékpénztár). A bankok – mint erre később visszatérünk – maguk is részt vettek a pénzintézetek és iparvállalatok alapításában, olyannyira, hogy még Angol–Dél-Afrikai–Magyar Bank és Hitelintézet alapításának terve is felmerült – ne feledjük, a dél-afrikai aranyláz korában vagyunk. Végül nem valósult meg ez az elképzelés, mert a dél-afrikai aranypiac összeomlása a nyugat-európai tőzsdék közvetítésével 1895 novemberében nálunk is tőzsdeválságot hozott, igaz, ez sem a hiteléletet, sem a gazdaság többi ágát nem rázta meg igazán. A konjunktúra a millenniumi ünnepségek évében tetőzött, ezután már lassult, s 1899–1901-ben olyan pangás következett, amely a korábbinál sokkal inkább rajta hagyta nyomát a pénzintézeti statisztikákon. 1902-ben olyan olcsó volt a pénz, hogy a hazai nagybankok néhány hónapon keresztül – történetükben először – hitelezőként

8. táblázat. A PÉNZTÖMEG ÖSSZETÉTELE MAGYARORSZÁGON ILLETVE AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN, 1892–1912 (millió K)

	1892		1897		1902		1907		1912		
	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	Összeg	%	1892=100
Érme	139,5	5,1	441,8	13,4	277,3	8,1	389,7	8,6	261,5	4,0	187,3
Papírpénz	808,8	29,6	362,7	11,0	4,7	0,1	–	–	–	–	–
Osztrák–Magyar Bank	982,6	36,0	1456,2	44,2	1832,6	53,6	2205,3	48,9	3090,8	47,7	314,6
Bankjegyforgalom	956,0		1399,8		1635,2		2028,0		2815,8		
Folyószámla-tartozás	19,8		21,3		171,1		151,8		239,8		
Azonnal esedékes passzívák	6,8		35,1		26,3		25,5		35,2		
Számlapénz osztrák bankokban	451,0	16,5	625,6	19,0	809,2	23,6	1321,5	29,3	2092,0	32,3	463,9
Számlapénz magyar bankokban	346,5	12,7	409,5	12,4	498,5	14,6	593,6	13,2	1031,4	15,9	297,7
Folyószámla, postatakarékpénztári betét-letét csekkszámlára	331,2		395,1		482,6		581,0		1027,5		
Pénztárjegy, utalvány	15,3		14,4		15,9		12,6		4,9		
Összesen	2728,5	100	3295,8	100	3422,3	100	4510,1	100	6475,7	100	237,3

Forrás: Kövér: *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése.* I. m. 314.

jelentek meg a nemzetközi piacon.[94] Magyarországon a depresszió tovább tartott, mint nyugaton. Ebben közrejátszott a belpolitikai válság és a kiegyezés gazdasági vonatkozású pontjainak meghosszabbítása körüli huzavona. Ezek megnehezítették az osztrák tőkeimportot is, új tőkepiacok keresésére ösztönözve bankjainkat. Az 1907-es nemzetközi hitelkrízis következtében a külföldön elhelyezett értékpapírok nagy mennyisége áramlott haza (150–160 millió K). A válságnak igen sok hazai hitelszövetkezet is áldozatul esett – jelentőségük eddig sem volt igazán nagy –, az évtized második felének fellendülése mégsem tört meg, hanem – 1909 és 1912 között tetőzve – a világháborút megelőző depresszióig tartott.

A mérlegekből kitűnik a folyamatos és nagyarányú növekedés (ld. 9. táblázat). Még az olyan konjunktúraérzékeny üzletágnál is, mint a váltóleszámítolás, csak a növekedés üteme változott az egyes években: pl. a kimondottan válságosnak számító 1907-ben sem csökkent a váltótárca-állomány.

A hitelintézetek legfontosabb aktív üzletága továbbra is a jelzáloghitelezés volt. A századforduló után az Osztrák–Magyar Bank jelentősége ezen a téren is egyre inkább csökkent, mint ahogyan ez a hitelforgalomban általában jellemző volt. A jegyintézet egyre inkább a „bankok bankja" lett, vagyis nem a hitelek végső felhasználóival állt kapcsolatban, s ebben változás majd csak a világháború alatt és után következett be. 1909-ben a Földhitelintézet rendelkezett a legnagyobb jelzáloghitel-állománnyal (373 millió K), őt a Jelzáloghitelbank (237 millió) és a Kereskedelmi Bank (218 millió) követte.[95] A jelzáloghitelek fedezetét a nagybankok záloglevelek kibocsátásával szerezték meg. Ezek jelentős része külföldön kelt el, amit a valutarendezés nagy mértékben megkönnyített. A záloglevelek legnagyobb piaca természetesen Ausztria volt, de mivel itt elhelyezésük egy idő után

– különösen a századfordulót követően éleződő osztrák–magyar közjogi konfliktusok következtében – megnehezült, a zálogjevél-kibocsátó bankok növelni igyekeztek eladásaikat a német, svájci, holland és francia piacokon is.[96] Ennek egyik módja az volt, hogy a koronaértékű kötvények mellett márkára, frankra szóló értékpapírokat is kibocsátottak. A zálogleveleknél – éppen úgy, mint az államadósságnál – az 1890-es években lehetővé vált az 5%-os zálogjevelek 4%-osra konvertálása, sőt a század végén a 3,5%-os zálogjevelek is megjelentek.

A takarékpénztárak aktív üzletágai között is a jelzáloghitelezés állt az első helyen, ami nyilvánvalóan jelentős veszélyekkel járt, hiszen idegen tőkéik túlnyomórészt rövid lejáratúak voltak. Számtalan reformjavaslat született ennek a helyzetnek a megszüntetésére. Egy elképzelés szerint pl. el kellett volna rendelni a jelzáloghitelek maximálását az idegen tőkék 25 vagy 33%-ában. A hitelszféra adminisztratív „megrendszabályozásának" követelése azonban ebben az esetben sem volt eredményes. A megoldást egyébként is jobban szolgálta az 1892-ben 28 vidéki hitelintézet és a Wiener Bankverein kezdeményezésére megalakult Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja. Ez nagy szolgálatot tett a kisebb vidéki intézeteknek azzal, hogy zálogleveleket bocsátott ki, kölcsönöket azonban maga nem nyújtott, hanem a vidéki intézetek által ráengedményezett kölcsönkötvények és adóslevelek jelentették a fedezetet, vagyis azok mobilizálását szolgálta.

A jelzáloghitelek egyre nagyobb részét fordították építkezésekre, miként a másik, egyre jelentősebbé váló hosszú lejáratú hitelezési üzlet, a községi kölcsön is döntően ilyen célokat szolgált. Ezt a hitelt községek, törvényhatóságok kapták, amelyek fedezetül különböző rendszeres jövedelmeiket, pl. az iskolák fenntartására nyújtott államsegélyeket, vízdíjakat stb. kötötték le. Elsősorban iskolák, kórházak,

9. táblázat. A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK FŐBB MÉRLEGTÉTELEI, 1894–1913 (millió K)

Teher

	Részvény- és betéttőke	Tartalékok	Takarék-betét	Folyó- és Csekkszámla-betét	Zálog-levelek	Községi kötvények	Hitelezők	Nyereség	Összesen
1894	357	171	1344	185	571	333	216	54	3368
1895	428	188	1417	202	729	386	275	62	3893
1896	470	196	1493	217	817	407	238	64	4136
1897	496	221	1599	225	919	426	287	65	4511
1898	526	245	1665	247	1004	443	315	69	4824
1899	555	258	1687	267	1063	499	297	72	5001
1900	567	266	1744	260	1081	552	295	71	5154
1901	594	283	1836	272	1070	616	314	70	5392
1902	583	293	1932	289	1162	661	331	75	5703
1903	604	306	2051	292	1279	709	318	78	6044
1904	637	325	2186	316	1369	747	363	83	6490
1905	711	367	2351	366	1458	783	387	93	7062
1906	826	415	2519	420	1514	786	582	109	7851
1907	932	458	2665	500	1592	807	605	116	8439
1908	976	479	2861	539	1671	895	608	125	8926
1909	1042	505	3112	637	1828	944	696	133	9778
1910	1243	615	3449	719	2107	1000	852	166	11209
1911	1522	675	3861	845	2435	1026	1112	203	12469
1912	1665	744	3785	874	2493	1185	1114	217	12912
1913	1664	774	3856	897	2531	1230	1211	224	13197

Vagyon

	Váltótárca	Előlegek	Folyószámla-hitelek	Jelzálog-hitelek	Községi kölcsönök	Értékpapírtárca	Adósok
1894	783	52	239	1021	402	220	164
1895	867	55	384	1170	467	272	188
1896	939	70	372	1299	485	263	169
1897	1000	67	404	1449	505	286	193
1898	1067	87	415	1579	538	307	210
1899	1109	105	399	1638	543	330	223
1900	1151	125	387	1668	561	334	218
1901	1221	117	389	1721	588	339	240
1902	1287	96	413	1827	623	364	234
1903	1331	120	412	1970	666	401	237
1904	1405	127	447	2104	685	474	266
1905	1513	131	511	2309	744	502	259
1906	1679	177	600	2467	762	578	375
1907	1885	191	622	2599	769	638	457
1908	1986	189	674	2729	812	654	498
1909	2254	193	726	2990	873	706	520
1910	2531	267	1099	3378	935	859	451
1911	2934	328	1449	3632	1005	964	509
1912	2993	304	1446	3781	1039	1042	504
1913	3062	296	1459	3792	1054	1095	651

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai.; *Magyar Statisztikai Közlemények*. 35. kötet. I. m. 98–99.; 104–105.

esetleg laktanyák építésére, a közműhálózat megteremtésére fordították a kölcsönt, így az általában viszonylag nagy összeget tett ki, s a törlesztési idő is hosszú (40–50 év) volt. Összességében azonban a jelzálogkölcsönök rendkívül magas aránya – Ausztriában a rövid lejáratú hitelek tették ki a hitelállomány 90%-át[97] – a mezőgazdasági hitelezés nagy fontosságát mutatja.[98]

Ami a rövid lejáratú hiteleket illeti, a váltóleszámítolás a jelzáloghitelek után a bankok és a takarékpénztárak második legfontosabb aktív üzlete volt a világháborúig mindvégig, jóllehet a folyószámlahitelekhez képest aránya fokozatosan csökkent. Ennek ellenére arányukban nem következett be olyan eltolódás, mint a Monarchia másik felében, ahol a gazdasági szerkezet változásai a rövid lejáratú hitelek összetételében is alapvető módosulásokat hoztak: a korábban domináló váltóhitelek visszaszorultak a folyószámlahitelek mögött. A váltóhitel a kereskedelem tipikus hitelezési formája volt, míg az ipari cégek esetében folyószámlára adott kölcsönök inkább jellemzők. Ez részben magyarázza, hogy az iparosodás előrehaladtával a folyószámlahitelek aránya is nőtt. Ugyanakkor a váltóhitelt az ipar, sőt az ún. parasztváltók révén a mezőgazdaság is használta és folyószámlát is egyre több kereskedő nyitott, nem beszélve a pénzintézetekről, közlekedési vállalatokról, törvényhatóságokról. Következésképpen további vizsgálatok nélkül igen óvatosaknak kell lennünk, amikor a fenti üzletágakat a kereskedelemmel, illetve iparral folytatott üzletekkel kívánjuk azonosítani.

A váltóhitelként nyújtott kölcsönöknek is egyre nagyobb aránya volt jelzálogilag biztosítva. A váltók között viszonylag kevés volt az idegen pénznemben kiállított, ennek az a magyarázata, hogy a Magyarországgal legnagyobb külkereskedelmi forgalmat lebonyolító osztrák és cseh örökös tartományok devizabelföldnek minősültek.

A pénzintézetek régi üzletága volt az értékpapírokra és árukra való előlegezés – az előbbit lombardüzletnek is nevezték –, de mint a mérlegből látható, ez jóval kisebb – s arányaiban is csökkenő – mértékű volt. Az értékpapírtárca megoszlása jelentősen átalakult: csökkent az állampapírok és nőtt a részvények aránya. Az adósok tétele jelentősen megugrott. Itt tapasztalatunk szerint döntően folyószámla-hitelekről volt szó – a forrásokban nincs nyoma annak, hogy „a czím alatt (...) a nagy intézetek könyvelik el különféle vállalatokban való részesedéseiket".[99]

Áttérve a passzív üzletekre, a betétek között markánsabban változott a folyószámla szerepe. Az egész országban továbbra is uralkodó takarékbetéteket a budapesti intézeteknél kezdték visszaszorítani a folyószámlabetétek.

A magyar nagybankok, a németekhez hasonlóan, angol és francia társaikhoz képest viszonylag magas saját/idegen tőkearánnyal rendelkeztek. A magyar országos átlag 1905 és 1909 között 1:4-hez volt (a németeknél 1:3,5), míg pl. az angol nagybankoknál 1:13. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál 1894-ben az országos átlaggal megegyező (1:4), 1913-ban már annál magasabb, (1:2,5) volt ez a mutató. A jelenséget az magyarázhatja, hogy a hosszú lejáratú üzletek következtében bankjainknak magasabb saját tőkehányadosra volt szükségük. Ennyiben tudatos üzletpolitika eredményét láthatjuk ebben, bár bizonyára a tőkehiány is közrejátszott kialakulásában.

A saját tőke különleges tételét jelentették a tartalékok. Ezek nagy aránya továbbra is a pesti nagybankok üzletpolitikájának egyik sajátossága maradt. Egy részüket az intézetek mérlegükben is publikálták, így az előző statisztikában is megjelentek, nagy hányadukat azonban – mint erről már szó volt – nem tették közzé, vagyis titkos tartalékokként kezelték. A titkos tartalékok képzésére főként az nyújtott alkalmat, hogy az értékpapírokat a mérlegkészítés során szinte tetszés

szerint lehetett értékelni, mert a kereskedelmi törvény csak a maximális határt szabta meg: azt rendelte el, hogy az árfolyammal rendelkező papírok legfeljebb a mérlegelés napjának árfolyamán vehetők fel a mérlegbe. A bankok éltek is ezzel a lehetőséggel, s rendszeresen gyarapították titkos készleteiket.[100]

Budapest meghatározó szerepe továbbra is a magyar hitelügy jellemző vonása maradt. A 15 legnagyobb – 10 millió koronát meghaladó saját tőkéjű – hazai pénzintézet mindegyike fővárosi volt (ld. 10. táblázat). Budapest kiemelkedő jelentősége kétségtelen még akkor is, ha a magyarországi hitelintézetek összes saját tőkéjén belül csökkent részesedése: 1894-ben 54,3%-ot tett ki, 1909-ben pedig 49,6%-ot. Hasonló visszaesés következett be a takarékbetét-állomány és a jelzálog-hitelezés terén, bár az utóbbiban még mindig jóval 50% felett volt aránya. Nőtt ugyanakkor a budapesti intézetek váltótárca- és folyószámlabetét-állománya országos viszonylatban is.[101]

A legnagyobb intézeteket tömörítő főváros szerepe szorosan összefügg a bankkoncentrációval. Bár az utókor szinte csak erről vesz tudomást,[102] a kérdést tanulmányozó kortársak mind a koncentráció, mind pedig a decentralizáció jeleit számba vehették.[103] A korszakot kétségkívül egyfajta mérsékelt decentralizációs folyamat is jellemezte, hiszen a 15 legnagyobb bankra az 1900–1904 közötti évek átlagában az összes hazai pénzintézeti saját tőkének 38,6%-a, míg az 1905–1909 közötti évek átlagában 37,2%-a jutott – a két szélső év adatainak különbsége pedig ennél is nagyobb (38,7%, illetve 35,2%).[104] Ugyanakkor a korszakban olyan folyamatok is lejátszódtak, amelyek növelték a legnagyobb bankok jelentőségét. Ezek közül kiemelkedik a fiókhálózatok kiépülése, az ún. pénzintézeti affiliációk, vagyis a pénzintézeti érdekeltségek számának növekedése és az ipari érdekeltségi hálózat bővülése.

10. táblázat. A 15 LEGNAGYOBB MAGYARORSZÁGI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGI HITELINTÉZET, 1900–1909

	Alakulás éve	Részvény-tőke 1900 (1000 K)	Részvény-tőke 1909 (1000 K)
Hazai Bank	1894	10 000	25 000
Magyar Agrár- és Járadékbank	1895	24 000	24 000
Magyar Általános Hitelbank	1867	34 000	60 000
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	1890	2 400	25 000
Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt.	1892	8 000	12 000
Magyar Jelzáloghitelbank	1869	30 000	40 000
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank	1869	30 000	40 000
Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja	1892	6 000	16 000
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	1841	30 000	42 000
Belvárosi Takarékpénztár	1892	5 000	10 000
Budapesti Takarékpénztár és Országos Zálogkölcsön Rt.	1893	10 000	10 000
Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár	1846	9 000	12 000
Magyar Általános Takarékpénztár	1881	4 000	16 000
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	1872	8 400	12 600
Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület	1840	10 000	15 000
Összesen		220 800	359 600

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. k. I. m. 55.*

A hazai nagy pénzintézetek közül elsőként a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank látott hozzá fiókhálózatának kialakításához, amely bizonyosan növekedésük egyik fontos tényezőjét jelentette. A tőkefelszívó-képesség fokozásához (betétgyűjtés) ugyanis elengedhetetlen volt a közönséggel való szorosabb, közvetlenebb kapcsolat. A fiókhálózat révén a bankok pontosabb ismereteket szerezhettek a helyi gazdasági viszonyokról, az üzleti lehetőségekről. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elsőként

a fővárosban nyitott fiókokat: 1886-ban Kőbányán, majd 1893-ig Budán, Terézvárosban, a Belvárosban, Józsefvárosban és Lipótvárosban hozott létre ily módon képviseletet. A fiókalapítások sorozatát 1902-ben, közel egy évtizedes szünet után folytatta, amikor a ferencvárosi mellett megalakult az intézet első vidéki kirendeltsége is Sopronban. A többi fővárosi fiók mellett – ezekből egyedül 1911-ben nem kevesebb, mint öt nyílt meg – 1906-tól kezdődően indult meg a munka a nagykanizsai, újvidéki, brassói, eszéki, nagyszebeni képviseleteken. Összességében 1913-ban a bank 15 fővárosi és 9 vidéki fiókkal rendelkezett (az utóbbiakat kiegészíthetjük még a tátrafüredi és a herkulesfürdői kirendeltségekkel, amelyek a fürdőidényben szolgálták a közönség pénzforgalmának lebonyolítását), s ez egyedülálló volt a magyar nagybankok körében.[105] Ezért is nevezték a századforduló után a „magyar Crédit Lyonnais"-nek, igaz, nem kis túlzással, hiszen annak több mint 400 fiókja volt ekkoriban, amitől távol állt a Kereskedelmi Bank hálózata.

Legelőször a Leszámítolóbank követte a Kereskedelmi Bank példáját 1890-ben, a fővárosban. A Hitelbank sokáig igen arisztokratikus magatartást tanúsított nem csupán ebben a kérdésben, hanem általában az ügyfelekkel kialakított kapcsolatok terén. Amikor valaki azt firtatta, hogy miért nincs egyetlen felirat sem a Nádor utcai palotán, amely jelezné, hogy az a bank székháza, *Kornfeld Zsigmond* válasza a következő volt: „Mindenkinek tudni kell, hogy ez a Hitelbank, vagy legalábbis tudni illik..." Az intézet tehát jó ideig úgy vélte, hogy akinek szüksége van szolgálataira, az megtalálja a kapcsolatfelvétel módját. Csak 1905-ben hozott létre fiókokat, ekkor azonban – éles üzletpolitikai váltással – mindjárt 9-et, s az összeset vidéken. A Magyar Bank szintén az 1900-as évek közepén látott hozzá a fiókhálózat kiépítéséhez[106] (ld. 11. táblázat).

11. táblázat. A LEGNAGYOBB FIÓKHÁLÓZATTAL RENDELKEZŐ PÉNZINTÉZETEK 1913-BAN

	A fiókok száma	
	Budapesten	vidéken
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	15	9
Magyar Általános Hitelbank	2	11
Magyar Leszámítoló- és Pénzváltóbank	9	4
Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.	6	11

Forrás: Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció.* Bp., 1914. 64–65.

A fiókok szerepe elsősorban a tőkefelszívás volt: főként passzív üzletekkel foglalkoztak, jóllehet elvileg alig volt tevékenységüknek korlátja. A vidékiek túlnyomórészt a legnagyobb betétállománnyal rendelkező megyékben nyíltak meg.

A fiókhálózat – mint a Crédit Lyonnais példáján is láttuk – a francia vagy az angol nagybankokéhoz képest igen korlátozott maradt, aminek oka – az eltérő gazdasági környezet mellett – főként a vidéki hitelintézetek nagy száma volt. Minden jelentősebb magyar pénzügyi központ több önálló hitelintézettel is rendelkezett – nemegyszer zárt, nemzetiségi szempontok által meghatározott ügyfélkörrel –, s ez nyilvánvalóan megnehezítette a fővárosi nagybankok vidéki terjeszkedését.

A legnagyobb budapesti bankok a fiókok kiépítésével párhuzamosan folytatták pénzintézeti érdekeltségi hálózatuk létrehozását. A korban ezt gyakran konszernként emlegették, de *Zsoldos Géza* csoportképződésnek nevezi a nagybankok affiliációs hálózatának kialakulását. Ennek a folyamatnak eredményeként a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, a Leszámítoló Bank és a Magyar Bank körül, főként vidéki intézetekből álló csoport alakult ki. Az érdekeltségi hálózatok rendszere tehát a németországihoz hasonlított – ott is a

nagybankok jelentették a kikristályosodási pontot –, s eltért a franciától, ahol regionális alapon jött létre két nagyobb csoport vidéken, illetve Párizsban.[107] A kisebb intézetek – amennyiben nem új alapítások voltak – elsősorban tőkeszükségletük biztosítása érdekében közeledtek a nagyobbakhoz, vállaltak egyfajta alárendeltséget. A nagyarányú jelzáloghitelezés következtében meglehetősen ingatag helyzetű vidéki takarékpénztáraknak igencsak szükségük volt egy-egy tőkeerős támogatóra.

Itt is a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank volt az első, amikor 1891-ben megalapította Temesvárott a Délmagyarországi Kereskedelmi és Gazdasági Bankot. Az 1890-es években ezen kívül még két intézetet affiliált. 1893-ban a Pozsonyi Általános Takarékpénztárban szerzett részesedést, majd egy évvel később Kolozsvárott az Erdélyi Bank és Takarékpénztárt gründolta és ennek sokáig 98%-os tulajdonosa is maradt. Ezeknek az alapításoknak eredményeként 1894 végén az intézet 6,84 millió K-ra rúgó értékpapírtárcájából mintegy 1,4 millió K vidéki pénzintézeti részvény volt.[108] Affiliációinak száma ezután 1905-ig csak eggyel nőtt, az 1900-ban általa a fővárosban alapított Nemzeti Pénzváltó Rt-vel. 1905-től azonban – a többi nagybank hasonló törekvései közepette – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is gyorsan növelte affiliációinak számát: 1905-től a Kassai Jelzálogbank és a debreceni Alföldi Takarékpénztár, 1907-től pedig a Kassai Általános Takarékpénztár tartozott e csoportba – utóbbi több fővárosi pénzintézettel közösen végrehajtott szanálás révén. 1908-ban a Borsod–Miskolci Hitelbank került érdekkörébe, 1910-ben a Marosvásárhelyi Bank és Takarékpénztár, valamint a Budai Általános Takarékpénztár, ami már saját alapítás volt, miként egy évvel később a Lugosi Kereskedelmi Bank is.[109] E folyamat eredményeként a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 1913-ban már 13 hazai pénzintézeti affiliációja volt, a magánbankárokat – mint

a szegedi May cég – nem számítva. Ezek közül 6 – a sajátos helyzetű Magyar Hév. Rt.-vel együtt 7 – bank alapításában játszott döntő szerepet.[110]

Viszonylag korán kezdte meg pénzintézeti érdekeltségi rendszerének kialakítását a Leszámítolóbank is, amelynek első affiliációja a zágrábi Országos Jelzálogbank volt 1892-ben, s ezt követően átlagosan kétévente került egy-egy új intézet az érdekkörébe. E két bank korai és fokozatos pénzintézeti érdekeltségvállalásával ellentétben a Hitelbank sokáig nem rendelkezett affiliációkkal. Csak 1904-ben lépett az előző két bank útjára a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank kommanditálásával, de ezután már a későn jövő hevességével folytatta érdekeltségi körének kiépítését. Egyedül 1911-ben hét pénzintézetet affiliált. Valószínűleg nem véletlen az egybeesés, hogy fiókhálózatát is ekkor, 1905-ben kezdte létrehozni, hasonlóan nagy ütemben: az üzletpolitikai fordulatot az állami hitelműveletek csökkenése miatt is kénytelen volt végrehajtani.

A Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. ilyen jellegű tevékenysége szintén későn, 1906-ban kezdődött, ekkor azonban három vidéki kereskedelmi központban érdekeltséget szerzett (Pozsony, Szabadka, Temesvár)[111] (ld. 12. táblázat).

Eltérőek voltak a csoportok kialakulásának módjai is. *Zsoldos Géza* szerint a Leszámítolóbank követte a Kereskedelmi Bank módszerét, s elsősorban részvénybirtok alapján vállalt érdekeltséget, azzal a különbséggel, hogy míg a Kereskedelmi Bank jelentős számban vett át már működő intézeteket is, addig az „Eszkompt" elsősorban alapított. A Hitelbank – ugyancsak *Zsoldos* szerint – kezdetben kommanditbetéttel részesedett a nem részvénytársasági bankoknál. Ettől csak időszakunk végén, 1909-től kezdődően tért el, amikor a szerződéses viszonyt részesítette előnyben. A Magyar Bank ugyancsak részvénybirtok révén szerzett meg már működő

hitelintézeteket, ettől csak a háború előestéjén tért el az Érték és Iparbank fúziójánál.[112]

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank és más nagybankok affiliálásai nem estek egybe a válságokkal, miként az pl. Németországban jellemző volt. Ez is oka lehetett annak, hogy a nagybankok – szintén magyar sajátosságként – igen ritkán olvasztottak magukba pénzintézeteket, pl. a Kereskedelmi Bank egyszer sem, és csak a Máramarosi Takarékpénztárral és a Kassai Általános Takarékpénztárral került azok szanálása révén affiliációs kapcsolatba.[113]

12. táblázat. A 15 LEGNAGYOBB BUDAPESTI RÉSZVÉNYTÁRSASÁGI HITELINTÉZET FIÓKJAINAK ÉS AFFILIÁCIÓINAK SZÁMA, 1899–1909

	Fiókok			Affiliációk		
Év	Budapest	Vidék	Külföld	Budapest	Vidék	Külföld
1899	18	4	–	–	5	–
1900	18	4	–	–	4	–
1901	20	7	–	–	4	–
1902	20	7	–	–	4	–
1903	20	8	4	2	8	1
1904	26	17	9	2	15	7
1905	28	21	6	2	18	9
1906	28	23	5	2	27	13
1907	32	25	6	3	40	12
1908	35	25	6	3	44	11
1909	36	26	6	4	47	12

Forrás: *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 52.*

A nagybankok affiliációinak számát és csoportjuk tőkeerejét 1912 végén a 13. táblázat mutatja.

Az érdekeltségek között a Kereskedelmi Banknál feltűnik néhány magánbankár is. A bank először a Koritz, majd az Adler L. Jakab és Testvére bankcégben vállalt kommanditrészesedést.[114] Utóbbiból alakult ki 1900-ban a bank bras-

sói fiókja, majd 1904-ben a cég maradványát is megszüntették, s a bank nagyszebeni fiókosztályává alakították át.[115] Érdekes módon az ország egyik legjelentősebb kereskedelmi központjában, Szegeden is egy magánbankház – a May R. Miksa cég – jelentette 1892-től – betéti társaság formájában – a bank képviseletét. Az 1887-ben létrejött céget a bank azzal is megbízta, hogy részére takarékbetéteket gyűjtsön, ami fiókjelleget kölcsönzött ennek az érdekeltségnek. 1899-től az eredeti tulajdonosokon kívül *Vajda Béla*, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tisztviselője is jegyezte a céget, aminek a vezetését *May R. Miksa* halála után testvére, *Gyula* vette át. A kapcsolat jól funkcionált, így a bank Szegeden csak 1927-ben létesített fiókot.[116]

13. táblázat. A NAGYBANKOK PÉNZINTÉZETI ÉRDEKELTSÉGEINEK ADATAI 1912 VÉGÉN

	Az érdekeltsé-gek száma	Saját tőke	Betét és hitelezők (millió K)[a]	Összesen
Magyar Általános Hitelbank	13	179	521	700
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	13	216	464	680
Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank	10	210	445	655
Magyar Bank és Ker. Rt.	7	140	253	393

[a] Az összegek az ún. vezérintézetek saját és idegen tőkéit is magukban foglalják.

Forrás: Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció.* I. m. 55–59.

Bár a banktörténeti irodalomban megtalálhatjuk azt a vélekedést, hogy a pénzintézeti érdekkör kialakításának legfontosabb célja a tőkefelszívás volt,[117] a Pesti Magyar Keres-

kedelmi Bank belső mérlegei nem erről tanúskodnak. A vidéki intézetek nem tartottak nagyobb betéteket a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban, ugyanakkor a pénzintézeti érdekeltségek mind jelentős – általában 2 millió koronás – váltóhitelkerettel rendelkeztek a banknál, s emellett folyószámlahiteleket is rendszeresen igénybe vettek. A bank tehát nettó hitelezője volt vidéki érdekeltségeinek – a Pozsonyi Általános Takarékpénztár és a speciális helyzetben lévő Magyar Hév. Rt. – kivételével. A tőkefelszívást a vidéki intézetek egy tekintetben segítették elő, mégpedig „a vidéki jelzálogkölcsönök engedményezés (cessio) útján a központba terelésében játszottak kiemelkedő szerepet."[118] Az elfekvő tőkék mozgósítása mindenekelőtt a fiókok feladata volt.

Korszakunkban a magyar hitelrendszer egyik fő jellemzőjévé a hitelintézetek rendkívül magas száma vált (ld. 14. táblázat). Ez a kortársak által túlfejlettségnek, sőt hipertrófiának nevezett jelenség főként a vidékre volt jellemző. 1913-ban már közel 2000 részvénytársasági takarékpénztár, bank és földhitelintézet működött az országban – jórészt Budapesten kívül –, ami nemzetközi viszonylatban is soknak számít, különösképpen Magyarország gazdasági fejlettségét figyelembe véve.

14. táblázat. A HITELINTÉZETEK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON, 1894–1913

	Bank, takarékp., földhitelintézet		Szövetkezet		Összesen	
	Magyaro.	Budapest	Magyaro.	Budapest	Magyaro.	Budapest
1894	809	26	789	28	1598	54
1899	982	34	1381	58	2363	92
1904	1150	42	2462	118	3612	160
1909	1515	84	2910	127	4425	211
1913	1845	121	3191	91	5033	212

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.

A nemzetközi összehasonlítást Magyarország esetében nehezíti, hogy a takarékpénztárak itthon speciális helyet foglaltak el. Ezek – más országoktól eltérően – jogilag-szervezetileg a részvénytársasági kereskedelmi bankokkal közel azonos módon működtek, így számításainkból való kirekesztésük rontja az összehasonlíthatóságot. Ugyanakkor figyelembe vételük is problematikus, mivel betöltötték a másutt figyelembe nem vett „igazi", filantropikus takarékpénztárak szerepét is, amelyek nálunk hiányoztak.

Amennyiben a bankokat, takarékpénztárakat, földhitelintézeteket egyaránt beleszámítjuk, akkor a banksűrűség terén – a *Rondo E. Cameron* által is csak igen hozzávetőlegesnek tartott kategorizálást használva[119] –, Magyarország az 1860-as években hagyta el a „nagyon alacsony" fokozatot, s az 1890-es évek közepén lépett át az „alacsony"-ból a „mérsékelt"-be, korszakunk végén, 1909-ben pedig 0,9-es arányával már megközelítette a „magas" (1,0 felett) sűrűséget. Csak a bankokat figyelembe véve, ez a mutató azonban lényegesen kisebb: 1909-ben is csupán 0,4, vagyis „alacsony".

Az angliai sűrűség 1800-ban 0,48, az 1830-as évek végén 0,77 volt. Skóciáé 1800-ban 0,58, 1845-ben már 1,4 (!) volt – s a 19. század végén 3,3-re nőtt; Svédországé 1880-ban 0,45, 1890-ben 0,4, 1900-ban 0,53 volt.[120] Megállapíthatjuk tehát, hogy a magyarországi banksűrűség csak a takarékpénztárak beszámításával mondható nagynak – de korántsem egyedülállónak – a 19. század utolsó harmadában.

A hitelintézeti szféra más mutatók alapján is látványos fejlődést produkált. *Katus László* egyenesen úgy véli, hogy „a bankok egyetlen más országban sem játszottak oly nagy szerepet a tőkés gazdaság finanszírozásában, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában."[121] E messzemenő megállapítását arra alapozza, hogy Magyarországon „a hitelintézetek által összegyűjtött és újraelosztott tőkék összege 1913-ban a nemzeti jövedelem 170%-ára rúgott. Ilyen magas aránnyal

Ausztrián kívül egyetlen korabeli országban sem találkozunk."[122]

Ez az ún. összehasonlító pénzügyi hányados (comparative financial ratio) – a bankok vagyonának a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya – a relatív banksűrűségnél lényegibb információt ígér. *Cameron* és mások számításai egyik ország esetében sem eredményeztek az idézetthez hasonlóan magas mutatót: Belgium 1850-ben 13–14%-ot, s még 1875-ben is csak 40–42%-ot ért el, Franciaország 1870-ben 15,6, Skócia 1845-ben 89,6, Anglia és Wales 1800-ban 27,9, 1825-ben 29,6%-ot.[123]

Nem feledkezhetünk meg azonban az összehasonlításánál arról, hogy az említett külföldi számítások kizárólag a részvénytársasági bankok és esetenként a jegybank vagyonát vették figyelembe, a takarékpénztárakét, hitelszövetkezetekét nem.[124] A „szűkebb" módszer szerint – csak a kereskedelmi bankok adataival – számolva egészen más eredményre jutunk Magyarország esetében is: a pénzügyi hányados 1901-ben alig haladta meg a másik módszerrel készült 1/3-át (ld. 15. táblázat). Ez a hányados megfelelt Ausztriáénak, s nem volt magas más nemzetközi viszonylatban sem.

15. táblázat. MAGYARORSZÁG[a] PÉNZÜGYI HÁNYADOSA, 1901–1913

	1901	1913
Nemzeti jövedelem (1) (1000 K)	3 210 627	6 741 716
Bankok, takarékpénztárak vagyona (2) (1000 K)	4 755 101	12 115 021
„A" pénzügyi hányados = (2)/(1)x100	148,1	179,7
Bankok vagyona (3) (1000 K)	1 767 394	
„B" pénzügyi hányados = (3)/(1)x100	55	

[a] Horvát–Szlavónországgal együtt.

Forrás: Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése.* Bp., 1903. 28–29.; Uő: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Bp., 1916. 134.; *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.

A takarékpénztárak kirekesztése mindazonáltal – mint megállapítottuk – Magyarország esetében kétségkívül éppúgy felvet problémákat az összehasonlítással kapcsolatban, mint a másik módszer. Ezért megfelelőbbnek találjuk *Raymond W. Goldsmith* mutatóit, aki az összes pénzintézeti vagyont méri a GNP-hez.[125]

Ezt a számítást azonban – koronában kifejezett GNP-adatok híján – egyelőre nem tudjuk elvégezni Magyarországra vonatkozóan, így közvetlen összehasonlítást sem tehetünk. Azt mindenesetre már most leszögezhetjük *Goldsmith* eredményei alapján, hogy a takarékpénztárak és jelzáloghitelbankok vagyonának figyelembe vétele ezúttal is világosan módosítja a mutatókat minden ország esetében. Gyakran 2-3-szor akkora hányadoshoz jutunk, ha a takarékpénztárak és jelzáloghitelbankok vagyonát is figyelembe vesszük, mint ha csak a kereskedelmi bankokéval számolunk. 1913-ban Dániáé pl. az első számítási módszerrel 176, míg a másodikkal csak 58, Németországé 131 illetve 45, Svájcé 277 illetve 180, Norvégiáé 145 illetve 79% volt.[126] A nemzeti jövedelem és a bruttó nemzeti termék közötti összefüggés alapján nyilvánvaló, hogy a *Cameron* által használt nemzeti jövedelemhez viszonyított pénzügyi hányadosok is lényegesen növekednének, ha a takarékpénztárak és más hitelintézetek vagyonát figyelembe vennék. Összességében joggal feltételezhetjük tehát, hogy a kor más európai nemzetgazdaságaihoz képest, ha magas is volt, de nem a legmagasabb a magyar pénzügyi hányados.[127]

A magyar hitelszférát már csak azért is csupán erős megszorításokkal nevezhetjük „túlfejlettnek", mert az intézetek óriási száma nem jelentette egyben a rendszer kifogástalan működését is. Maradtak olyan területei a gazdaságnak, amelyek igényei továbbra is kielégítetlenek maradtak. (Ilyen volt pl. a mezőgazdasági kis- és középhitel annak ellenére, hogy a hitelintézetek agrárirányultságúak voltak.[128] A kis- és

középbirtokosok kedvezőtlen hitelviszonyaihoz nagyban hozzájárult, hogy Magyarországon nem tudtak gyökeret ereszteni az önsegélyező, Raiffeisen típusú hitelszövetkezetek.) Ezenkívül az adott gazdasági szinten ennyi önálló intézet léte jelentős költségnövelő tényező volt, amint ez – a versenyhelyzet ellenére, vagy ahogyan a kortárs szaklap írta, éppen a „szennykonkurrencia" miatt[129] – a hitelkamatokban is megmutatkozott. Másrészt viszont kétségtelenül lehetővé vált, hogy a kisebb településekre is eljussanak a pénzügyi szolgáltatások. Ezt a nagybankok fiókhálózata nem garantálhatta volna – igaz, éppen a nagyszámú vidéki bank és takarékpénztár tette feleslegessé sokhelyütt fiókok nyitását.

A bankok és az iparvállalatok közötti kapcsolatnak már évtizedes múltja volt korszakunkban. A bankok lehetséges szerepe az iparosításban nagy mértékben múlt a bankok tőkemozgósító képességén. Ez – mint láttuk – kétséget kizáróan relatíve magas szintű volt Magyarországon. Az azonban további feltételektől függött, hogy a hitelintézetek rendelkezésére álló tőke milyen mértékben és milyen módon szolgálta az iparfejlődést: egyrészt az iparvállalatoknak a bankok felé irányuló tőkekeresletétől, másrészt pedig a bankok magatartásától, attól, hogy azok milyen mértékben és milyen módon voltak hajlandóak az ipari tőkeigényt kielégíteni, sőt esetleg a vállalkozói funkciók átvételével e keresletet maguk fokozni. A bank–ipar kapcsolat formája és intenzitása természetesen állandóan változott. 1873 után óvatossá váltak a pénzintézetek az alapításokat illetően, s a bank–ipar viszonyt ismét a hagyományos hitelkapcsolatok jellemezték. A nagybankok iparvállalat-alapítási tevékenységének újabb jelentős felgyorsulása az 1890-es évek elejétől-közepétől figyelhető meg. Ennek alapját az ipari részvényügy gyors fejlődése jelentette. Az ipari részvénytársaságok száma 1885 és 1913 között 131-ről közel 1000-re gyarapodott, az alap-

tőke növekedési üteme pedig ennél is nagyobb volt: 118,5 millióról 1023,7 millió K-ra emelkedett.[130]

1894-ben még a Pesti Hazai Első Takarékpénztár is leányintézetet alapított – Hazai Bank néven, a Niederösterreichische Escomptegesellschafttal közösen –, hogy részt vehessen olyan üzletágakban, amelyekkel – takarékpénztári megjelenését óvandó – közvetlenül foglalkozni nem kívánt. A nagybankok ipar felé fordulásában – miként Ausztriában, úgy nálunk is – szerepet játszott az, hogy csökkent az állami pénzügyi műveletek gyakorisága és jövedelmezősége. E mellett a pénzintézetek versenye is egyre kiélezettebbé vált. Nem sikerült csökkenteniük a betéti kamatlábakat – noha a hitel igen olcsó volt –, így a marge szűkült. A korszakban az iparosítás „államesszmévé" vált, olyan nemzeti ügy lett, amelynek előmozdítása érdekében az iparvállalat-alapításokat az állam is ösztönözte: az 1889. évi XIII. tc. az iparnak, az 1890. évi XIV. tc. egyes, az ipar támogatására újonnan létrehozott pénzintézeteknek helyezett kilátásba kedvezményeket.[131] Nem kisebb tekintély, mint *Wekerle Sándor* is a bankokhoz fordult egy beszédében annak érdekében, hogy azok „az ipari vállalkozás felélesztésére nagyobb gondot fordítsanak", figyelmeztetve arra, hogy „a legszigorúbb szoliditás és az irrealitás között nagy tér fekszik". Ezzel azokra az ellenvetésekre reagált, amelyek a korábbi rossz tapasztalatok alapján helytelenítették a bankok részvételét az iparvállalat-alapításokban.

Az említett törvények közvetlen eredményének csak a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank 1890-es megalakulása tekinthető – elnöke *Tisza István* volt, amiért Tiszabanknak is nevezték –, amely állami támogatással, kimondottan iparfejlesztési céllal jött létre. Főként új iparágak meghonosítását tervezte, de ezen a téren sem aratott – mint általában – túl nagy sikereket, inkább a már meglévő üzemek modernizálásában vett részt, nem nagy számban. 1902-ben a bank meg-

bukott – romániai petróleumüzletei miatt, s nem a válság következtében.[132]

Az iparvállalatok feletti „bankuralom" a korszak pénzügyi publicisztikájának kedvelt témája volt.[133] Egy bank többféleképpen is kapcsolatba kerülhetett egy vállalattal. Biztosíthatta pl. a tőkét iparvállalatok alapításánál vagy részvénytársasággá alakulásánál, alaptőke-emelésnél. Ezekben az esetekben a nagybankok közreműködése a hazai gazdasági viszonyok között még az egyébként önfinanszírozó jellegű, tőkeerős ágakban is nélkülözhetetlen lehetett, mert ezek a tranzakcióik kockázatos műveletet jelenthettek megfelelő tőkeerő, tőkepiaci kapcsolat, nagy ügyfélforgalom és kiterjedt fiókhálózat nélkül. A technikai feltételek hiányán túl az iparvállalatot a saját részvények megszerzésének tilalma is a bankok részvényelhelyező tevékenységére utalta. A magyar viszonylatban óriáscégnek számító Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű pl. több részvény kibocsátását a Kereskedelmi Bank közreműködésével végezte, de az olyan jó nevű cégek is, mint a Röck István-féle gépgyár, 1909-ben a Leszámítoló Bank vagy a Láng Gépgyár 1911-ben a Hitelbank segítségével emeltek tőkét. Természetesen mindig a piaci viszonyok, illetve az adott vállalat helyzete döntötték el, hogy szükséges volt-e a banki támogatás, illetve, hogy milyen feltételekkel történt. Az alapítási üzletek gyakran átlagos színvonalat meghaladó profitja nem csupán a kibocsátási nyereségből származott, hanem egyéb forrásai is lehettek. Sok esetben a bank nem is vett át részvényeket, hanem csupán garantálta a tőkeemelést. Ilyen volt pl. a tekintélyes Salgótarjáni Kőszénbánya 1907-es esete amikor a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank – annak ellenére, hogy kezességét nem vették igénybe – 300 000 K-t kapott az ügyletért. Gyakran az illető cég forgalma után is jutalékot kötöttek ki, minimális évi összeget meghatározva vagy opciót kaptak a jövendő alaptőke-emelésre, esetleg *al pari* (azaz névértéken) előre meghatározva az

árfolyamot – szintén jutalékkal arra az esetre, ha nem élt a bank jogával.[134] A bankok más módon is iparvállalati részvényekhez juthattak: esetenként a kibocsátásból visszamaradt részvényeket birtokolták – várva a kedvező árfolyamú túladásra –, vagy ki nem egyenlített tartozás fejében szereztek a vállalatnál részesedést. Az érdekeltség-vállalásokban nem figyelhető meg az osztrák és főleg a német nagybankokra jellemző erőteljes iparági specializáció.[135] Kivétel a Hitelbank, amely a cukoriparban törekedett irányító pozíció elérésére.[136]

A bankok „ipartámogató" tevékenysége korántsem merült ki vállalatok alapításában, mert a vállalatoknak folyamatos működésükhöz is kölcsönökre lehetett szükségük. Ez újabb üzleti lehetőségeket biztosított a pénzintézeteknek. Gyakran az alapítás, érdekeltségvállalás célja éppen az volt, hogy ezen keresztül sikerüljön biztosítani az ún. kizárólagos bankösszeköttetést, vagyis a folyó üzletek lebonyolításának monopóliumát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ilyen súlyos feltételeket csak egy viszonylag behatárolt vállalati kör esetében sikerült érvényesíteniük a bankoknak. Ebbe a körbe főként kisebb cégek tartoztak. A nagyobb iparvállalatok általában képesek voltak az önfinanszírozásra, s így a bankok szolgálatait csak alkalomszerűen vették igénybe. [137]

Az iparvállalatokkal kialakított kapcsolatok leglátványosabb jelei a személyi összeköttetések terén figyelhetők meg.[138] A bank kiterjedt jelenléte az ipari felügyelőbizottságokban és igazgatóságokban azonban önmagában nem jelenthetett bankdominanciát, elsősorban azért, mert ezeket az esetek jelentős részében nem egészítette ki hitel, illetve tőkekapcsolat.[139] A bankok minden jel szerint igyekeztek elkerülni ipari beruházási üzleteik túlburjánzását, ami megmutatkozott ipari értékpapírállományuk s ipari hiteleik viszonylag alacsony voltában.

Az óvatosság legkézenfekvőbb oka az volt, hogy a banküzemtan nem tartotta „bankszerű" üzletágnak az ipari részvénybirtokot, mivel az ipari befektetések kockázatát igen magasnak ítélte. Még ipari oldalról is elismerték, hogy „a bankoknak nem is lehet feladata, hogy ily célokra (ti. beruházásokra – T. B.) kölcsönöket adjanak az iparnak, mert nekik kötelességük, hogy tőkéiket mobil tartsák."[140] Mindazáltal az iparfejlesztésben való közreműködésükről a bankok igen ellentmondásos módon kommunikáltak. Egyrészt érdekükben állt a nagy szerepvállalás feltüntetése, mivel a közvélemény részéről elvárásként fogalmazódott meg velük szemben a „nemzeti" ipar megteremtésében való részvétel, így az önfeláldozóan iparfejlesztő bank „image" kedves volt számukra. Másrészt azonban a bankárok és a betétes közönség, a bankügyfelek jogosan tartottak a nem bankszerű ügyletek immobilizáló hatásának káros következményeitől, s ezért a bankok üzleti kommunikációjukban a folyó üzletek nagy szerepét is hangsúlyozták.

A bankok óvatosságát mindenképpen indokolta, hogy a beruházási bankok története egyben a kudarcok története is volt Magyarországon, nem csupán az 1873-as krach során (Angol–Magyar Bank, Franko–Magyar Bank), hanem azt követően is. A Magyar Országos Bank 1887-ben szintén kockázatos befektetései miatt bukott meg, de korszakunkban a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank csődje mellett a Budapesti Bankegyesület századforduló utáni megrendülését is – mint a korabeli statisztikus vélte – „az 1899 és 1900 évek súlya alatt válsággal küzdő" iparral folytatott üzletek okozták.[141] Egy tisztán crédit mobilier típusú banki üzletpolitika nyilvánvalóan nem lehetett sikeres a kor Magyarországán, de a Monarchia másik felében sem volt ismeretlen az a jelenség, hogy egy bank nagy iparfinanszírozási tervek – pontosabban hosszú lejáratú finanszírozási elképzelések – után a folyó üzletet preferálta. Ez történt a Česká průmyšlová banka

(Cseh Iparbank) esetében is, melyet 1898-ban alapítottak szintén kimondottan iparfejlesztési célokra. Ez a bank a célul kitűzött ipari beruházás-finanszírozást hosszú lejáratra kibocsátott kötvényekkel szerette volna fedezni. A bankvezetés azonban kénytelen volt módosítani programján, mivel az alacsony kamatok miatt nem tudott elegendő jelzáloghitelt nyújtani, ellenben a folyószámlaüzlet jövedelmezőnek bizonyult. Szinte ugyanez játszódott le a Česká společnost pro úver pozemskový (Cseh Agrárhitel Társaság) nevű bankkal, s a negyedik legnagyobb cseh pénzintézettel, a Prážská úvěrní bankaval (Prágai Hitelbank) is. Ezek az intézetek szintén az univerzális bankok számát szaporították Csehországban.[142]

A bankároknak tehát a körülmények mérlegelése alapján is okuk volt az óvatosságra, ugyanakkor szubjektív tényezők is szerepet játszhattak ebben. Úgy tűnik, hogy a századfordulót követően, amikor a beruházási banki tevékenység számára javultak a feltételek, a nagybankok vezetése és működése lényegesen uniformizáltabb lett, mint volt az ipari cégeké, s mint volt a sajátjuké a múlt század utolsó évtizedeiben. *Kornfeld Zsigmond*, *Lánczy Leó* tevékenységének csúcspontja is inkább a múlt századra esett, mint a századfordulót követő periódusra. Igazolják ezt a bankok szervezeti felépítésében bekövetkezett változások is. Minden bizonnyal kapcsolatban állt az üzletpolitikával az is, hogy a századfordulót követően váltak a Kereskedelmi Bank első számú vezetőivé olyan személyek, mint *Fellner Henrik* vagy *Weiss Fülöp*. Különösen az utóbbiról kortárs méltatói mint kiváló szervezőről, a folyó üzlet alapját jelentő megbízható bankadminisztráció megteremtőjéről, s nem mint a vállalkozói banktevékenység nagy alakjáról emlékeznek meg.

Összességében a bankok hagyományos funkcióit hangsúlyozhatjuk az iparfejlődés kapcsán is. Az ipar fejlődését nem csupán az irreguláris üzletekkel, azaz alapításokkal szolgálhatta a bankrendszer – ami az irodalomban különös

hangsúlyt kap –, hanem a folyó üzletek révén is: a folyószámlahitelekkel, sőt váltóleszámítolással, s más pénzügyi szolgáltatásokkal. A bankok biztosították a pénzügyi infrastruktúrát, hosszú lejáratú értékpapírok kibocsátásával és elhelyezésével részt vettek a tőkeimport lebonyolításában. Ezek a műveletek – bár pontos hozzájárulásuk az ipari fejlődéshez nehezen állapítható meg – minden bizonnyal fontosabbak voltak az ipari növekedés szempontjából, mint az alapítási tevékenység. A bankok tevékenysége jelentős volt a magyarországi iparosítás során, de nem töltötték be azt a „messianisztikus" szerepet, amelyet *Alexander Gerschenkron* tulajdonított nekik térségünkben.[143]

Nagybankjaink egyébként sem csupán pénzintézeteket és iparvállalatokat gründoltak, hanem közlekedési, kereskedelmi vállalatokat is. Különösen a helyiérdekű vasutakat építő és kezelő vállalkozásokban jeleskedtek. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1892-ben hozta létre az Erlanger-bankházzal közösen a Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt.-t, amely – bár elnevezése nem ezt sejteti – egy vasutakat finanszírozó, specializált pénzintézet volt. Az általa nyújtott hiteleknek a századforduló körül nagy szerepük volt a vasúti szárnyvonalak gyors ütemű kiépülésében.[144]

A századfordulót követően a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elsősorban a Banque de Paris et des Pays-Basval, a Wiener Bankvereinnel, a Deutsche Bankkal, a Magyar Általános Hitelbank a Rothschild-csoporttal, s ezen belül mindenekelőtt a Creditanstalttal, a Discontogesellschafttal, a Leszámítolóbank az Unionbankkal, a Länderbankkal, s ez utóbbi révén vezető francia nagybankokkal, mint a Crédit Lyonnais, a Magyar Bank pedig a Nationalbank für Deutschlanddal és a Darmstädter Bankkal állt szoros kapcsolatban. A külföldi bankok gyakran tulajdoni hányadhoz is jutottak. Egy korabeli számítás kissé túlzónak tűnő eredménye szerint a budapesti hitelintézetek részvényeinek 55-56%-a volt kül-

földi – mintegy 4/5 részben osztrák – kézben.[145] A szoros kapcsolatok ellenére a budapesti hitelélet kezdett függetlenedni Bécstől. A Hitelbank már 1894-ben lazította korábbi, némileg egyoldalú kapcsolatait a Creditanstalttal, majd 1901-től az a megállapodásuk is érvénytelenné vált, amely szerint meghatározott arányban részesítették egymást üzleteikből. Ez csak az államkölcsönökre korlátozódott ezután. A magyar hitelélet külföldi elismertségének növekedését olyan tények mutatják, hogy 1883-tól a bécsi lapok és a Frankfurter Zeitung, 1894-től pedig vezető francia és angol lapok is naponta közölték a budapesti tőzsde árfolyamait, bár az ennek ellenére sem vált nemzetközi jelentőségűvé, sőt a hazai pénzügyi életben sem vált központi intézménnyé.

A budapesti nagybankok külföldi érdekeltségei a Balkánon és – ennél kisebb mértékben – Ausztriában jöttek létre. A Balkánon a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank rendelkezett a legnagyobb és legváltozatosabb kapcsolatokkal.[146] Az intézet már az 1880-as évek első felében kiküldte képviselőit főként Romániába és Szerbiába, hogy tanulmányozzák az üzleti lehetőségeket, s létesítsenek pénzügyi összeköttetéseket. Ezek eleinte hitelkapcsolatok voltak egy-egy bankházzal, majd néhány év üzleti tapasztalata alapján szorosabb együttműködés is kialakult. Az első világháborút közvetlenül megelőző időszakra a bank balkáni affiliációi és összeköttetései olyan szintet értek el, hogy az már a külföldi pénzvilág szemében is nagy értéket jelentett. A bank igyekezett is ezt kihasználva a kelet–nyugat közötti közvetítő szerepét betölteni. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank legjelentősebb balkáni érdekeltsége a bukaresti Marmorosch, Blank & Co. volt, amely kezdetben betéti társaságként működött, majd 1904-ben részvénytársasággá alakult. A bank a 2,5 millió, majd 3 millió aranyfrankos betét mintegy 2/3-át, a 8 millió lej névértékű részvénynek 1/4-ét tudhatta magáénak.[147] Legjelentősebb külföldi tulajdonostársai a Bank für Handel

und Industrie és a Berliner Handelsgesellschaft voltak.[148] A Marmorosch Bank hazája vezető pénzintézetei sorába emelkedett, amiben a kommanditálók nagy hitelei is közrejátszottak, ugyanakkor a román intézet hazai kapcsolatainak nagy szerepük volt abban, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank legkiterjedtebb külföldi alapítási tevékenységét éppen ott folytatta. Az együttműködés jellegzetes példája volt a román osztálysorsjáték megalakítása. Az engedélyért a Marmorosch pályázott, a Kereskedelmi Bank pedig egy német konzorciumot állított össze, amely 60%-kal részesedett az üzletben. A német intézetek ennek fejében 120 000 frankot fizettek a Marmoroschnak, amelyből a Kereskedelmi Bank kapott 20%-ot, s a sorsjegyek 4%-át is jegyezte.[149] A bank másik romániai bankérdekeltsége a több, mint 300 éve fennálló, főként gabona- és szállítási üzlettel foglalkozó galati Dall' Orso cég volt, de az 1900-as évek végén három ipari érdekeltséggel is rendelkezett. Ezek közül a legjelentősebb a Marmorosch Bankkal közösen részvénytársasággá alakított chitilai cukorgyár volt,[150] de ide tartozott egy brailai rizshántoló és a Trajan petróleumgyár is. A Kereskedelmi Bank Bulgáriában 1906-ban Banque Générale de Bulgarie néven alapított bankot a Banque de Paris et des Pays-Bas-val közösen, amelybe beolvadt egy korábbi érdekeltsége. Az új intézet elsősorban a bolgár–magyar gazdasági kapcsolatok finanszírozásával foglalkozott, s több vidéki városban (Burgasz, Philippopolis, Várna, Ruszcsuk) fiókot létesített.[151] Néhány egyéb alapítás mellett a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tevékeny részt vállalt a bolgár állami és kommunális kölcsönök fedezésében is, főként német bankokkal együttműködve. Szerbiában 1888-ban kommanditálta a belgrádi Andréevits & Co. céget, amely hamarosan országa vezető intézeteinek egyikévé vált.[152] 1908-ban a Berliner Handelsgesellschafttal közösen 4 millió dinár alaptőkével részvénytársasággá alakították át. Szalonikiben jött létre a

Banque de Commerce et de Depots a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank alapításaként.[153] A Hitelbank és a Leszámítolóbank főként dohányüzleteket, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. pedig só- és déligyümölcsüzleteket bonyolított le a Balkánon. Ausztriában a Kereskedelmi Bank kültagként részesedett a Rosenfeld cégben. A külkereskedelem fejlődésével a külföldi átutalások és a különféle devizák iránti igény is nőtt, s a külföldi összeköttetések ezek lebonyolítását is szolgálták.

Az Osztrák–Magyar Bank továbbra is a kettős monarchia egyetlen jegykibocsátó intézete maradt. Szabadalmát tízévente újra és újra meg kellett hosszabbítania, ez másodízben 1888-ban történt meg. A jegybank jelentős szerepet játszott a valutarendezésben. Ekkor vált feladatává, hogy a korona árfolyamát stabilizálja az aranyvalutákkal szemben. Az újabb szabadalom a korábbinál is inkább érvényesítette a dualisztikus elveket a bank működésében: előírta pl., hogy a főtanács 12 tagjának fele magyar állampolgár legyen. Magyarország számára kedvezőbben szabályozták a nyereség felosztását is. Ennek ellenére a jegybank sajátos helyzetbe került: egyfelől – számos kortárs által is elismerten – a Monarchia legsikeresebb közös intézménye volt, másfelől pedig különösen a századfordulót követően állandó és fokozódó viták össztüzében tevékenykedett, mivel adott formáját főként magyar oldalról rendszeresen megkérdőjelezték.[154] Az önálló magyar központi bank létesítésére parlamenti bizottsági határozat is született ekkor, de a hitelválság és a háborús veszély következtében végül a terv elveszítette aktualitását, és 1911-ben – immár utoljára – újabb szabadalmat kapott a bank, aminek alapján a Monarchia felbomlásáig működött.

V. Az Első Világháború és az Infláció

Az első világháború előtti években már érezhető háborús feszültségnek 1911-től voltak jelei a tőzsdén is, fél évvel a hadüzenetek előtt pedig a nyugtalanság következtében megkezdődött az árfolyamok folyamatos lemorzsolódása. 1914 elején pl. a 4%-os magyar koronajáradék jegyzése esett jelentősen vissza, s hasonlóan jártak a legnagyobb intézetek értékpapírjai is. A Hitelbank részvényéhez 1913 végétől egyre olcsóbban lehetett hozzájutni: 1914 januárjának utolsó napján 850 K-t, március végén 844 K-t, május 31-én pedig már csak 776 K-t ért.[155] Az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, *Popovics Sándor* már 1913 áprilisában levélben hívta fel az osztrák és magyar pénzügyminiszterek figyelmét a pénzügyi hadkészültség nem megfelelő voltára. Az ércfedezeti arány olyan alacsony szintre süllyedt, hogy háborús szükség esetén az Osztrák–Magyar Bank csak igen kis mennyiségű bankjegyet bocsáthatott ki.[156]

Az igazi változások mégis a világháború kitörése után következtek be a pénzpiacon.[157] Ekkor pánikszerűen megnőtt a kereslet az Osztrák–Magyar Banknál az arany és a devizák iránt, valamint a váltóvisszleszámítolási és lombardhitel-igények is megugrottak. A tőzsde azonnal bezárt, így az értékpapír-árfolyamok nem követhetők nyomon, a gazdasági élet alakulására nézve nagy jelentőségű koronaárfolyam azonban igen. A háború kitörése után egy hónappal Zürichben már mintegy 10%-kal esett az osztrák–magyar deviza jegyzése. Az értékveszteség egyik oka a fizetési moratórium elrendelése volt augusztus elején,[158] amelynek értelmében a pénzintézetek – néhány kivétellel – nem voltak kötelesek kifizetni a náluk elhelyezett 200 koronán felüli betéteket. A moratóriumot többször meghosszabbították, s csak 1915. július 31-én szűnt meg. A fizetési haladék következtében

fellépő pénzszűke csak rövid ideig tartott, mert a hadsereg nagy keresletet támasztó vásárlásai következtében hamarosan rendkívüli pénzbőség alakult ki, a jegyforgalom a sokszorosára nőtt. A korona belső és külső értékvesztési folyamata ettől kezdve – lendületében néha megtorpanva – egy évtizeden át folytatódott, új kereteket adva a magyar hitelügy fejlődésének. A háborús gazdálkodás igen jellemző következménye volt az is, hogy a korábban kevéssé érvényesülő állami beavatkozás egyre nagyobb méreteket öltött, aminek eredményeként a magánhitelélet mind jobban összeszűkült.

Az első világháború során az érintett kormányok soha nem látott mértékben állították a gazdaságot a hadviselés szolgálatába. A háború a Monarchiában is olyan óriási központi kiadásokkal járt, hogy nem lehetett kétséges: a költségvetés képtelen lesz ezeket a hagyományos bevételi forrásokból fedezni. A kormányok nem is törekedtek a fokozott adóztatásra. Inkább hitelek felvételéhez folyamodtak, amiben erősítette őket az a hit, hogy a háború után majd a jóvátételek fedezik a törlesztéseket – mint erre korábban több példa is volt a hadtörténelemben. A pénzintézeti kölcsönök mellett az Osztrák–Magyar Bank hitelei, valamint a 6 és 5%-os járadék, az 5%-os pénztárjegy és az 5%-os törlesztéses kölcsönkötvény formájában kibocsátott ún. hadikölcsönök jelentették a legfontosabb új, pótlólagos forrásokat. Ilyen módon a háború során a Monarchiában – mint a többi hadviselő országban – meglepően könnyen sikerült előteremteni a szükséges összegeket, itt is – a korábbi háborúkhoz képest új jelenségként – sokkal inkább a materiális javak biztosítása jelentette a problémát. A háború újszerű finanszírozási módszereiért azonban a háború után súlyos árat kellett fizetni.

Az első kisebb hiteleket a Monarchia két kormánya még a nagyobb osztrák, illetve magyar bankoktól vette fel, az általános mozgósítás után azonban már az Osztrák–Magyar

Banktól kölcsönzött nagyobb összeget, aranyban fizetendő állami kötvények lombardírozásával. Az Osztrák–Magyar Bank alapszabályát figyelemre méltó gyorsasággal, gyakorlatilag már augusztus 14-én megváltoztatták, jóllehet a háború kitörésekor még rögzítette a két kormány, hogy ez nincs szándékában, mert a kincstári bevételeken kívül a magángazdaságtól, s nem jegybanki hitelek révén szerzik majd meg a szükséges pénzt. A jegybank-autonómia feladását kimondó rendeletet – erről, s nem törvényről volt szó – nem tették közzé.[159] A pénzteremtés törvényes korlátai megszűntek, amikor felfüggesztették a forgalomba hozott bankjegyek minimálisan 2/5-ös nemesérc-fedezetét rögzítő rendelkezést is. Mindez utólag történt, hiszen az előírást a jegybank már augusztus 7-én megszegte. Ezután a jegybanknak nem kellett jegyadót sem fizetnie, amely korábban az engedélyezett kontingensen felül kibocsátott pénzmennyiséget terhelte, s a bankjegyforgalomról és az ércfedezetről szóló kimutatások hetente történő nyilvánosságra hozatalát is megszüntette. 1914 júliusában ideiglenesen eltörölték az évi mérlegkészítés és a közgyűlés egybehívásának kötelezettségét is, s hatálytalanították azt az előírást, amely rögzítette, hogy a központi bank fő törekvése jegyeinek érmeparitáson tartása. Amikor világossá vált, hogy elhúzódó háborúra kell számítani, s a kiadások fedezéséhez elengedhetetlen az Osztrák–Magyar Bank sorozatos „segítsége", a pénzügyi kormányzatok arra törekedtek, hogy tovább egyszerűsítsék a jegybanki hitelekhez jutás módját, amely – változatlan formában – minden hitelfelvételnél kimerítő tárgyalásokat igényelt volna. A jegybankkal 1915 júliusában kötött megállapodás szerint a két kormány gyakorlatilag belátása szerint vehetett fel kölcsönöket a banktól, előzetesen mindössze azt vállalva, hogy kizárólag elkerülhetetlen esetben teszik ezt.[160] Ausztria és Magyarország az ún. kvóta (a közös kiadásokhoz való hozzájárulás aránya) szerint juthatott hitelekhez. Egy ideig be is

tartották ezt a szabályt, a háború második felében azonban Ausztria már túllépte kontingensét. A háború folyamán Magyarország 9909 millió, Ausztria pedig 25 059 millió K adósságot halmozott fel az Osztrák–Magyar Bankkal szemben.[161]

A kormány ebben a helyzetben hadikölcsönök révén igyekezett a fedezetlenül kibocsátott pénzt lekötni. Összesen 8 ilyen kölcsön kibocsátására került sor (elsőként 1914 novemberében, majd megközelítőleg félévnyi időközökben), általában sikerrel.[162] Ennek oka a magas kamatozás, a moratórium alá eső betéteknek e célra való felszabadítása, a kibocsátást végző intézetek iránti bizalom mellett nem utolsósorban az volt, hogy a közönség még nem rendelkezett tapasztalatokkal a háborús pénzügyeket, az ilyen jellegű valorizálatlan kölcsönök törlesztési kilátásait illetően, s bízott abban, hogy pénze – a hadikölcsönjegyzés-felhívások által ígért módon, „biztos és busás kamattal gyarapodik". A nagybankoknak jelentős jövedelmet biztosító ismétlődő kibocsátások sem voltak persze elegendőek arra, hogy az összes forgalomba került bankjegyet még csak megközelítően is felszívják. Sőt, a hadiköltségvetésben döntő szerepet játszott hadikölcsönök gyakorlatilag burkolt jegybanki hitelek voltak, hiszen a hadikötvényeket jegyzőik jórészt lombardírozták a jegybankban. Ez jelentősen hozzájárult a pénzbőséghez. A címletek összértéke 1913. december 31-én 2494 millió K volt, 1918 végén pedig már 31 483 millió K-t tett ki – ez tizenkét-tizenháromszoros növekedést jelentett (ld. 16. táblázat). Ráadásul az Osztrák–Magyar Bank érckészlete – ami a háború kirobbanásakor 1,4 milliárd K-ra rúgott – 1918. október 31-re 342,7 millió K-ra apadt. A csökkenés különösen a háború első két évében volt nagymérvű, elsősorban a külkereskedelmi mérleg passzivitása miatt. Mivel jelentősebb külföldi kölcsön felvételére nem volt lehetőség, a kivitelből származó valuták teljes összegének felhasználása

volt a cél. Ennek elősegítése volt a feladata az ún. Devizaközpontnak. Ezt a szervezetet a nagybankok hozták létre az Osztrák–Magyar Bank vezetésével 1916. február 1-jén, az év végén azonban már kormányrendelet szabályozta működését.[163]

16. táblázat. AZ OSZTRÁK–MAGYAR BANK BANKJEGYFORGALMÁNAK ÉS TARTALÉKAINAK ALAKULÁSA, 1914–1918 (1000 K)

	Bankjegyforgalom	Aranytartalék
1914. július 31.	3 061 925	1 094 938
1914. december 31.	5 136 694	1 055 069
1915. december 31.	7 162 355	684 885
1916. december 31.	10 888 619	290 024
1917. december 31.	18 439 695	265 136
1918. október 31.	31 483 231	267 711

Forrás: Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m. Függelék. II–III. táblázat.

Az állam növekvő gazdasági szerepe és befolyása – mint láttuk – az Osztrák–Magyar Bank és a kormány viszonyának alakulásában is megmutatkozott. A kormány azonban nem csupán a jegybanknál jelentkezett mint hitelfelvevő, hanem a legnagyobb fővárosi hitelintézetek is egyre közvetlenebb és egyre nagyobb arányú üzleti kapcsolatba kerültek vele, sőt maga is alapított pénzintézeteket. A Magyar Királyi Hadiköl-csönpénztár és a Magyar Hadi Hitelintézet létrehozása központi segédlettel történt még a háború elején – szeptemberben, illetve októberben – igaz, ezek az intézetek nagyobb jelentőségre nem tettek szert. A háború előtt az állam a hitelügyi törvényhozás területén különösen visszafogottan tevékenykedett. A változás itt is szembetűnő: a háború kitörése után – mint láttuk – szinte azonnal sor került a moratórium meghirdetésére, amire a nagyarányú betételvonások

késztették a kormányzatot. Korábban az olyan rendelkezés is elképzelhetetlen lett volna, mint az 1916. évi XIV. tc., amely 1919. január 1-ig megtiltotta új pénzintézet alapítását. Az állami beavatkozás szempontjából hosszú távú hatása miatt azonban a Pénzintézeti Központ 1916-os megalapítása számít mérföldkőnek, amely az erős parlamenti ellenállás dacára is sikerült a kormánynak. A hivatalos indoklás szerint a Központ feladata az volt, hogy szükség esetén mobilitási tartalékot biztosítson a hitelintézeteknek, s a pénzügyi szektor reformját merev központi szabályozás helyett szakmai útmutatásokkal és ellenőrzéssel segítse. Tevékenysége csak az önként belépő intézetekre terjedt ki – alakuló közgyűlésén 1261 tagintézet képviseltette magát –, revíziót pedig csak a tőle hitelt felvevő intézeteknél végezhetett. A Központ a következő évtizedekben – fokozatosan kibővülő jogkörével – a kormányzati ellenőrzés legfontosabb eszközévé vált a pénzügyi szférában. A Pénzintézeti Központ az ilyen jellegű intézmények között az első volt Európában, a legtöbb országban csak a nagy gazdasági világválság során jött létre hasonló.[164]

A háborús viszonyok az állami beavatkozás következményein túlmenően is erősen hatottak a hitelintézetek gazdálkodására (ld. 17. táblázat). A jelzálogüzlet a békeévekben a magyar hitelintézetek kiemelt működési területe volt, most viszont stagnált, mert a pénzbőség eredményeként egyre többen fizették vissza kölcsöneiket. Új igények a mezőgazdaság háborús konjunktúrája és az építkezések leállása miatt csak mérsékelten jelentkeztek, így a zálogleVél-kibocsátások üteme is csökkent.[165] A hadikölcsönök egyébként is nagyobb kamatozást biztosítottak annál, mint amit a zálogleVelek garantálni tudtak volna. A hosszú lejáratú hitelezés másik fontos ágának, a községi kölcsönöknek a folyósítása szinte teljesen megszűnt, a váltóforgalom is rendkívüli mértékben visszaesett – ami mellesleg azt is jelentette, hogy az Osztrák–

17. táblázat. A MAGYARORSZÁGI BANKOK ÉS TAKARÉKPÉNZTÁRAK FŐBB ÜZLETÁGAI, 1914–1924 (millió K)

Teher

	Alaptőke	Tartalékok	Takarékbetétek	Folyószámlabetét	Záloglevelek	Községi kötvények	Hitelezők	Nyereség	Mérlegfőösszeg
1914	1 674	784	3 591	1 172	2 589	1 230	1 596	183	13 832
1915	1 665	780	4 094	1 797	2 563	1 219	1 934	205	15 427
1916	1 810	856	5 191	2 879	2 568	1 225	2 764	229	18 543
1921	4 633	2 928	10 175	41 313	254	4	–	1 171	72 313
1922	7 722	3 622	15 466	90 960	244	17	–	7 810	156 42
1923	73 257	16 208	49 950	1 206 799	190	157	–	451 122	2 269 487
1924	293 055	377 388	871 123	6 470 376	92	1	–	460 321	11 081 828

Vagyon

	Váltótárca	Előlegek	Folyószámlahitelek	Jelzálogkölcsönök	Községi kölcsönök	Értékpapírtárca	Adósok	Valuták, devizák
1914	3 050	286	1 717	3 773	1 052	1 207	754	–
1915	3 105	459	2 381	3 679	1 039	1 574	743	–
1916	2 992	1 952	2 516	3 582	1 064	2 204	1 040	–
1921	9 439	2 514	35 288	3 115	1 098	5 326		1 101
1922	28 412	6 514	76 484	3 152	1 040	8 058		2 940
1923	476 732	72 014	1 160 560	2 643	2 144	153 913		51 356
1924	4 240 314	227 142	4 567 035	27 305	1 635	427 200		148 062

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő évfolyamai.

Magyar Bank nem volt képes a pénzforgalmat szabályozni –, a tőzsde bezárása pedig az értékpapír-kereskedelmet érintette érzékenyen. Az akadozó külkapcsolatok, majd a Devizaközpont felállítása a devizaüzletet lehetetlenítették el.[166]

A bankok fontos háború előtti aktív üzletágai tehát – különösen 1916-tól kezdődően – súlyos válságba kerültek. Kevésbé mondható ez el a passzív üzletekről. A moratórium nem vonatkozott az újonnan elhelyezett betétekre, aminek következtében összegük hamarosan újra növekedni kezdett. Sőt a bankjegykibocsátás fokozódása következtében a betétek gyarapodása olyan nagyarányúvá vált, hogy a pénzintézeteknek hamarosan kihelyezési gondokkal kellett szembenézniük. A három legnagyobb állományú intézet – a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár – együttes betétei 1916-ban már meghaladták a 3 milliárd K-t, noha 1913-ban még csak 1 milliárd K-t tettek ki. A hitelintézetek megpróbáltak ugyan a betétek kamatlábának csökkentésével alkalmazkodni az új helyzethez, de ez az intézkedés önmagában nyilván nem oldhatta meg problémáikat, ezért egyre nagyobb mértékben kapcsolódtak be az állami hiteligények kielégítésébe, illetve ipari, kereskedelmi érdekeltségeik bővítésébe fogtak. Vidéki fiókjaik és affiliációik száma is gyorsan gyarapodott. Az ingatlanüzletek korábban sem voltak ismeretlenek, egészen új jelenség volt azonban, hogy a nagybankok birtokokat béreltek, s mezőgazdasági vállalkozásokat indítottak: a Kereskedelmi Bank pl. létrehozta a Magyar Sertéshízlaló és Húsipari Rt.-t. *Eckhart Ferenc* megállapítása arról, hogy a bankok „a magyar gazdaság mindenesei"[167] voltak, a korábbi időszaknál is inkább érvényes a háború éveire. A háborús viszonyok mutatkoztak meg abban is, hogy az intézetek áruüzletük fejlesztésével igyekeztek a hadiszállításokban közvetlenül is részt venni.[168] Az áruüzlet – mint láttuk – már korábban sem volt ismeretlen némely fővárosi nagybanknál

(Leszámítolóbank, Hitelbank), de a háború alattihoz fogható mértékben megközelítőleg sem folytatták azt. Előretörése most elsősorban azzal függött össze, hogy a kereskedelem – főként a külkereskedelem – igen nagy tőkét igénylő, de gyakran óriási hasznot hozó tevékenységgé vált. Részt vettek a bankok a különféle Központok (pl. Bőrközpont, Pamutközpont, Burgonyaközpont stb.) tevékenységében is, amelyek feladata az volt, hogy a hadsereg ellátására mobilizálják a szűkös nyersanyagbázist és egyszersmind a legszükségesebb szinten a lakossági ellátást is biztosítsák. Fővárosi bankokból és gabonacégekből jött létre a Hitelbank vezetésével a Gabonarekviráló Központ a hadsereg szükségleteinek fedezésére, amelyet később a Haditermény Rt. váltott fel. Ez a példa is mutatja, hogy a nagybankok bizonyos területeken hatósági, elosztó funkciókat is átvettek.

A legtőkeerősebb fővárosi intézetek kutatták a balkáni befektetési lehetőségeket is – természetesen a politika támogatásával –, főként Bulgáriában, Törökországban és 1916-ig Romániában. Ebben a régióban a bécsi és a budapesti nagybankok hagyományosan együtt léptek fel. Ekkor jött létre pl. az Osztrák–Magyar Orient-Csoport – főként törökországi tőkebefektetések céljából –, aminek a Kereskedelmi Bankon, a Hitelbankon és a Creditanstalton kívül német intézetek is tagjai voltak. A Hitelbank 1916-ban szintén létrehozta német és osztrák partnerekkel együttműködve a Balkán Szénkereskedelmi Rt.-t, s részt vett a szófiai Deutsche Orient Bank és a Banque de Balkanique, itthon pedig a Magyar Nitrogén Műtrágyaipar Rt., a Magyar Földgáz Rt. és más vállalatok megalapításában. A Kereskedelmi Bank ugyanebben az évben belépett a Rothschild-csoportba, s így javult együttműködése a Creditanstalttal és a Hitelbankkal. Különösen gyorsan fejlődött a röviden csak Fabankként emlegetett Magyar Fakereskedők Hitelintézete: alaptőkéjét egy év alatt 6 millió K-ról 20 millióra növelte. Jellegzetesen a háborús idők ter-

méke volt, hiszen megalapozottsága nem volt összevethető a tekintélyesebb bankokéval. Jellemző, hogy betéteinek összege nem érte el alaptőkéjének szintjét – ismert a jelenség az 1867 utáni időből –, miként a váltóállománya is az alatt maradt. Alaptőke-emeléseiben megnyilvánuló hirtelen előretörését elsősorban az tette lehetővé, hogy részvénye a háborús értékpapír-kereskedelem talán legkeresettebb „cikke" volt.[169]

A háború második felében a társadalmi feszültségek fokozódása erős tőkeellenes hangulat kialakulásához vezetett, ami a világháborút követő forradalmak idején tovább nőtt. Ekkor a pénzintézeteknek már egy sor korlátozással is szembe kellett nézniük.[170] Mindez természetesen erősítette az intézetek közötti szolidaritást, ami megmutatkozott a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) 1918. november 17-i megalakulásában is. Ezt az érdekképviseleti szervezetet 21 budapesti pénzintézet – köztük a legnagyobbak – hozta létre, első elnöke *Lánczy Leó* lett. A Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete együttműködött a vidéki pénzintézetek 1903-ban alapított társszervezetével, a Magyarországi Pénzintézetek Országos Szövetségével, amely 1910-ben Pénzintézetek Országos Egyesülésévé (POE) alakult, majd 1928-ban fuzionáltak is, s így kialakult a két világháború közötti időszak egységes, nagy befolyású pénzintézeti kamarája.[171] A TÉBE nem csupán tagintézeteinek aktuális információkkal való ellátását szervezte meg, hanem nagy szerephez jutott a háborút követő zavaros nemzetközi elszámolások lebonyolításában, s valutaügyi kérdésekben is: az 1922-ben felállított Devizaközpont adminisztratív feladatait jórészt a TÉBE végezte. Az 1920-as évek végén ugyancsak nagyban közreműködött az egységes séma szerinti mérlegelés bevezetésében. A pénzintézetek közötti összefogás fokozódását mutatta az ún. bankközi megállapodás is (1919. január 30.), amely a folyó üzletek területén igyekezett

egységes feltételeket teremteni. Ez a tulajdonképpen bankkartellnek nevezhető szerződés ugyan a korábbi hasonló szabályozásoknál szilárdabbnak bizonyult, de az üzletfeltételek teljes és tartós egységesítése ekkor sem sikerült, s még megközelítően sem csatlakozott hozzá minden intézet.[172]

1919 tavaszának–nyarának proletárdiktatúrája idején a bankokkal, „mint a kapitalizmus és burzsoázia erődjei"-vel szembeni fellépés igen gyors államosításukhoz, illetve sokszor egyenesen felszámolásukhoz vezetett.[173] A széfeket zárolták – gyakran csak a banktisztviselők lélekjelenléte mentette meg őket a kifosztástól –, a bankok vezetőit eltávolították.[174] A tanácskormány a pénzforgalom akadozásának megszüntetésére önhatalmúlag az Osztrák–Magyar Bank jegyeit kezdte kibocsátani. Ezek voltak az ún. fehér pénzek, amelyek nevüket onnan kapták, hogy a hátoldalukon nem volt színnyomás. A lakosság azonban továbbra is a Monarchia központi bankjának – az előbbitől megkülönböztetésül „kék pénznek" nevezett – jegyeit kereste, melyeknek (hiába ruházták fel a „fehér pénzt" kényszerárfolyammal) jelentős felára alakult ki, különösen vidéken.[175]

A vesztes háború és a forradalmak után lényegesen megváltoztak a magyar gazdaság létfeltételei. A termelés visszaesése, az anyagi károk, a megszállás miatt kialakult gazdasági zűrzavart súlyosbította az ország területének – mintegy egyharmadára, népességének felére csökkenése –, amelyet a trianoni békeszerződés már csupán szentesített, és egyebek között pénzügyi intézkedésekkel kiegészített –, valamint az, hogy Magyarország kivált a Monarchia gazdasági integrációjából. Az új adottságok természetesen a hitelélet terén is jelentős szerkezeti módosulásokat okoztak.

A megmaradt országrészen működő pénzintézetek aránylag nagyobb tőkeerővel rendelkeztek, mint az elcsatolt területeken tevékenykedők, amit elsősorban Budapest szerepe magyaráz. Magyarország hitelintézeteinek 1915-ös mér-

legtételei közül a teher oldalon a takarékbetétek 63,3%-a, a zálogleveleк 89,9%-a, a vagyon oldalon pedig a váltótárca 58,7%-a, a jelzálogkölcsönök 80%-a és az értékpapírtárca 75,3%-a jutott az ország Trianon utáni területén maradt intézetekre. Ez egyben azt is jelentette, hogy Budapest túlsúlya – ami már eddig is a magyar hitelélet egyik fontos jellemzője volt – tovább növekedett. Az 1915. évi adatok szerint a későbbi területen dolgozó bankok és takarékpénztárak saját és idegen tőkéjéből egyaránt 71% jutott a fővárosi intézetekre.[176]

A nagyobb budapesti pénzintézetek a háború előtt és alatt jelentős fiókhálózatot és érdekeltségi rendszert hoztak létre a szomszédos államokhoz került részeken is. A háború után igen megnehezült, sőt egyes esetekben lehetetlenné is vált a velük való kapcsolat fenntartása, így az intézetek rákényszerültek, hogy ezeknek az érdekeltségeiknek és fiókjaiknak nagy részét megszüntessék vagy átalakítsák. A Hitelbank pozsonyi fiókja Szlovák Általános Hitelbankká, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank ugyancsak pozsonyi kirendeltsége Leszámítoló és Közgazdasági Bankká alakult át. Romániában a Kereskedelmi Bank brassói, aradi, nagyszebeni, nagyváradi fiókjai együttesen olvadtak be a kolozsvári Erdélyi Bank és Takarékpénztárba, amely már hosszú ideje a bank leányintézeteként működött. A Kereskedelmi Bank – a jugoszláv hatóságok fellépése miatt – kénytelen volt teljesen felszámolni eszéki és újvidéki fiókjait. A bankérdekeltségű iparvállalatokat is nacionalizálták, azzal a különbséggel, hogy ezek általában nem helyi, hanem nemzetközi tőkecsoportok bevonásával alakultak át. Így létesült pl. a Leszámítolóbank, a Hitelbank, a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt. és egy angol csoport részvételével a Danubian Navigation Company. A külföldi tulajdont ért veszteségeken kívül is számos súlyos következménnyel járó pénzügyi rendelkezést tartalmazott a békeszerződés. A ban-

kokat hátrányosan érintette, hogy míg külföldi kötelezettségeiket valorizálták, addig hozzájuk nem így folytak be a tartozások. Egyes intézetek (pl. a Magyar Jelzáloghitelbank) csak állami segítséggel tudták tartozásaikat rendezni. A jóvátételi rendelkezésekről ugyan gyorsan kiderült, hogy nem teljesíthetők – 1923-ban másként is szabályozták a reparációt – a külfölddel való érintkezést mégis sokáig nehezítették. Hosszú tárgyalásokat igényelt és több évig tartott a szomszédos országokhoz került területek lakosaival való kölcsönös elszámolás is.[177]

Az első világháború a nemzetközi aranystandard rendszerének végét jelentette, hiszen a legtöbb hadviselő országban a jegybankok beszüntették a bankjegyek aranyra való beváltását és megtiltották az arany kivitelét. Nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban ezen túlmenően is fontos változások mentek végbe. A korábbi fő hitelpiacok (Ausztria, Németország) már nem álltak rendelkezésre, s a tőkeimport egykor jól működő formái sem funkcionáltak.[178] Elsősorban az angolszász országok pótolhatták a kiesett tőkeforrásokat, az új kapcsolatok kiépítése azonban lassan haladt.

A háborús adósságok, a megszállás okozta károk, a rekonstrukciós és jóvátételi kiadások fedezésére, a termelés támogatására, a közellátás javítására gyakorlatilag egyetlen eszköz maradt: a pénzkibocsátás, hiszen az állam kiadásai messze meghaladták bevételeit. Így az Osztrák–Magyar Bank folytatta a háború során kialakult hitelezési gyakorlatát, amelynek következménye a korona további folyamatos árfolyamcsökkenése lett (ld. 18. táblázat).

1920 márciusában Magyarország is elkülönítette pénzrendszerét – a Monarchia utódállamai között egyébként utolsóként. Az elkülönítést felülbélyegzéssel végezték, amelyet fel kívántak használni az infláció fékezésére is, ezért egybekötötték a forgalomban lévő pénzmennyiség felének bevonásával. Ez az ún. kényszerkölcsön azonban csak az infláció

18. táblázat. A MAGYAR KORONA HAVI ÁTLAGÁRFOLYAMAI ZÜRICHBEN[a], 1919–1924 (CENTIME)

Hónap	1919	1920	1921	1922	1923	1924
Január	29,23	2,31	1,16	0,78	0,210	0,0230
Február	25,46	2,06	1,16	0,77	0,200	0,0180
Március	22,46	2,39	1,62	0,63	0,150	0,0090
Április	18,56	2,57	2,11	0,63	0,120	0,0077
Május	21,23	2,73	2,62	0,66	0,100	0,0065
Június	17,90	3,19	2,34	0,56	0,080	0,0065
Július	16,08	3,47	1,97	0,39	0,055	0,0067
Augusztus	11,62	2,86	1,53	0,31	0,032	0,0069
Szeptember	8,24	2,21	1,14	0,22	0,030	0,0069
Október	5,95	1,68	0,77	0,22	0,030	0,0068
November	4,35	1,31	0,57	0,22	0,030	0,0069
December	3,20	1,24	0,76	0,23	0,030	0,0070
Évi átlag	15,42	2,34	1,48	0,47	0,089	0,0093

[a] Érmeparitás: 100 korona = 105,01 frank, 1 frank = 0,95 korona.
Forrás: *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* Bp., 1946. 16.

időleges csökkenését eredményezte. A márciusi végrehajtás után júliusig nőtt a papírkorona értéke, majd ismét esett. Egyrészt a végrehajtás következetlenségével magyarázható mindez – a bankokban elhelyezett betétekre pl. nem terjedt ki a rendelkezés, s az egyedi kivételezések sem voltak ritkák –, másrészt az államháztartás helyzete továbbra sem rendeződött, s így a bevont bankjegyek igen gyorsan újra forgalomba kerültek. Amikor a befolyt 7-8 milliárd K elfogyott, a kormány újabb hiteleket vett fel az Osztrák–Magyar Banktól – 1920-ban összesen 5 627 millió K-t. A pénzkibocsátás kezdődő felgyorsulásával, 1920 végére a korona árfolyama ismét a februári jegyzés alá került.[179] Az infláció okai között mindenképpen meg kell említeni, hogy a belső tőkefelhalmozás

még a háború előtti szinthez viszonyítva is csökkent. Ráadásul az infláció következtében a már meglévő pénztőke is szinte teljesen megsemmisült.[180] Ez különösen azért érintette súlyosan a gazdaságot, mert közvetlenül a háborút követően nem volt lehetőség külföldi tőke bevonására, jóllehet Magyarország korábban jelentős tőkeimportőrnek számított.

Korányi Frigyes még csupán menedzselte a pénzügyi kényszerhelyzetet, az infláció ellen elsőként *Hegedüs Lóránt* próbált pénzügyminiszterként következetes koncepcióval fellépni 1920 végén és 1921 folyamán.[181] Nagyszabású stabilizációs tervének két fontos eleme volt. Egyrészt vagyonváltság (azaz a nagyobb vagyonok után fizetendő egyszeri adó) segítségével a költségvetési egyensúlyt szándékozta elérni, ami lehetővé tette volna a pénzkibocsátás csökkentését. Programjának másik sarkköve, az önálló magyar jegybank megteremtése, már inkább az elért eredmények megszilárdítása szempontjából lett volna fontos, e bank felállítását egyébként a trianoni békeszerződés is előírta Magyarország számára. A vagyonváltságból nyert pénzeszközöket új adók bevezetésével (általános forgalmi adó, fényűzési adó) és a meglévők emelésével akarta tovább gyarapítani, s a korona árfolyamának javítását is tervbe vette. *Hegedüs* láthatóan nem számolt külföldi kölcsönnel szanálási elképzeléseiben, ami egyébként ebben az időszakban valóban elérhetetlen lett volna. Elgondolásának megfelelően, 1921 januárjában 10%-kal csökkent a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége. Az így bekövetkezett pénzszűke a kamatlábak emelkedését eredményezte, ami mérsékelte az előző időszak arany- és valutatezauráló tendenciáit. *Hegedüs* intézkedései egy időre valóban megállították a korona értékcsökkenését, sőt átmenetileg javult is az árfolyam külföldön. Ez egyébként fontos része volt koncepciójának, mert a koronát nem az 1920 végi alacsony szinten, hanem annál jóval magasabb kurzuson akarta megszilárdítani. A pénzügyminiszter terve azonban csupán az állam-

háztartási szempontokat tartotta szem előtt, s figyelmen kívül hagyta a reálfolyamatokat, nevezetesen, hogy a termelés még meg sem közelítette a háború előtti színvonalat. Ráadásul – mint később maga állapította meg kiábrándultan – a nemzet – vagy annak tehetősebb része – nem volt hajlandó azokra az áldozatokra, amelyekre egy ilyen stabilizáció érdekében szükség lett volna. Az áldozatkészség hiányának persze megvolt az oka. Az 1920 második felében kialakuló mérsékelt gazdasági élénkülés az inflációval szoros kapcsolatban állt, hiszen a valorizálatlanul, s így szinte ajándékként adott hitelek, amelyek fő forrása természetesen a jegykibocsátás volt, a csökkenő reálbérek, a külső versenyképesség fokozódása, illetve a rossz korona biztosította spontán piacvédelem, mind-mind a mérsékelt konjunktúrát, az új tőke képződését támogatták.[182] *Hegedüs* intézkedései ellenben, egyfajta deflációs válságot okozva az igazán még ki sem bontakozott fellendülés végét jelentették. Ezzel magyarázható tehát, hogy 1921 tavaszán – *Hegedüs* számára meglepetést és nagy csalódást okozva – egyre nagyobb teret kaptak azok a vélemények, amelyek szerint a stabilizáció túl nagy áldozatokat követel, s így felesleges. A gazdaság vezető körei konzervatív pénzügyi gondolkodású, a költségvetési hiányt és az inflációt minden rossz legrosszabbikának tartó pénzügyminiszterük ellenében így váltak az inflációs finanszírozás híveivé. *Hegedüs*nek ráadásul nem sikerült megfelelően növelni az állami bevételeket – a vagyonváltságból nem folyt be a tervezett összeg –, s így továbbra sem szűnt meg a költségvetési deficit.[183]

A külföldi pénzpiacok érzékenyen reagáltak a kilátások romlására, s az 1921 első felében a korona értékemelkedésére játszó spekulánsok által felvásárolt mintegy 8 milliárd K-t most mind piacra dobták. Ennek hatására 1921 szeptemberére 1,14 centime-re zuhant a zürichi árfolyam – a januári legalacsonyabb szint alá –, jóllehet májusban már

2,62 -ra emelkedett a magyar valuta jegyzése. A bankóprés újra beindult, s így a stabilizációs kísérlet összeomlott. *Hegedüs* – személyes tragédiaként élve meg kudarcát – lemondott a pénzügyminiszterségről.[184]

Amint a stabilizációs kísérlet bukása is mutatja, a gazdaságpolitika játéktere igen szűk volt ekkoriban. A háborús károk és veszteségek pótlása éppen csak megkezdődött, s a hazai tőkeképződés is alig haladt még előre. Külföldi kölcsönök felvételére pedig – mint említettük – szintén nem volt lehetőség. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy bár a pénz romlásának voltak negatív hatásai az államháztartásra is, az infláció a jövedelmek központi elvonásának és újraelosztásának eszközévé vált. A világháború idején felhalmozódott óriási valorizálatlan adósságoktól, a hatalmas hadikölcsönök visszafizetésének kötelezettségétől az infláció automatikusan megszabadította az államot, s így az annak – bizonyos mértékig – maga is haszonélvezőjévé vált.[185]

1921 őszén tehát az infláció felgyorsult. Rövid idő alatt óriási mennyiségű pénz került forgalomba: két hét alatt mintegy 2 milliárd K. De ez még mindig csak a kezdet volt: az év utolsó négy hónapjában 17 milliárdról 25 milliárd K-ra nőtt a forgalomban lévő bankjegyek mennyisége. A fedezetlen papírpénz-kibocsátás fokozódásában közrejátszott, hogy az Osztrák–Magyar Bank 1921 júliusáig ellátta a magyar jegybanki teendőket is, ekkor azonban megszűnt és létrejött helyette a Magyar Királyi Állami Jegyintézet.[186] Ezt az intézményt átmeneti feladattal létesítették: a Magyar Nemzeti Bank megalakulásáig kellett ellátnia a jegybank feladatait. Mivel a *Hegedüs*-féle kísérlet idején valószínűnek tűnt, hogy az államháztartás hiányát a rendes állami bevételek növelésével sikerül megszüntetni, az alapító törvény szerint a Jegyintézet az állam számára nem nyújthatott hiteleket. Még ugyanebben az évben módosították azonban ezt a rendelkezést, s az Állami Jegyintézet tovább folytatta a hitelezést a kormány

részére. Bár az Osztrák–Magyar Bank is sokat veszített autonómiájából a háború kezdete után, utódjának függetlensége ennél is kisebb lett, amit jól mutat, hogy közhivatalként hozták létre a pénzügyminisztérium felügyelete alatt. Elnökét és alelnökét az államfő, 12 tagú tanácsát a kormány nevezte ki. Az Osztrák–Magyar Bank még részvénytársaságként működött, s kormányzóját ugyan az uralkodó nevezte ki, és a Monarchia két kormányát egy-egy vétójoggal rendelkező kormánybiztos is képviselte a banknál, de tizenkét főtanácsosát a közgyűlés választotta. A Jegyintézet hivatal volta különösképp tükröződött abban, hogy az állam részére folyósított hitelekről, a kibocsátott pénzmennyiségről nem maga döntött. Így – jóllehet az Osztrák–Magyar Bank korábbi épületében működött, átvéve annak teljes személyzetét is – nem volt klasszikus jegybank, igaz, a létrehozásáról intézkedő törvény ezt maga is rögzítette, amikor kimondta, hogy „a pénzjegyek kibocsátását további intézkedésig az állam magának tartja fenn".[187]

Míg az első világháború előtt a jegybank a rövid lejáratú hiteleknek csak 1/5-ét biztosította, s a fennmaradó részt a hitelintézetek teremtették elő, az inflációs gazdaságban az Állami Jegyintézet fedezte a magyar gazdaság hiteligényének nagy részét. A bankok maguk is olyan erősen függtek a jegybank inflációs finanszírozásától, hogy az állami szerep ezen első – még mérsékeltebb – szakaszát „irányított gazdálkodás"-nak is lehet nevezni.[188] Mindez a nagybankok gazdasági jelentőségének hanyatlását is jelentette, s egyben erősítette az állami befolyást a hiteléletben. A növekvő állami szerep a két világháború közötti időszak hitelügyének egyik legmarkánsabb vonása volt, s nem csupán Magyarországon. Fő eszközeit a hitelügyi törvényhozás, a bankfelügyelet, s a többnyire speciális feladatokkal rendelkező állami – kvázi állami – szektor kiterjesztése jelentette a hitelügyben. Az 1931-es pénzügyi válságig terjedő időszakban még mérsé-

keltebb volt az állam szerepe, bár a háborús gazdálkodás, illetve az arról a békegazdálkodásra való áttérés már kiváltotta az állami beavatkozást. Az ezt követő második periódusban – a hitelválsággal összefüggésben, de talán még inkább az állam gazdasági pozícióinak más területeken is megfigyelhető növekedése következtében – már lényegesen erősebb volt az állam gazdasági tevékenysége.

Az állam már az első világháború idején közvetlenül beavatkozott a pénzügyi folyamatokba. Akkor azonban úgy tűnhetett, hogy egy epizódról van szó csupán, amely a háború befejeződésével maga is véget ér. Nem így történt. Jól példázza ezt a klasszikus bankfelügyeleti funkciókat ellátó Pénzintézeti Központ fennmaradása. Mint láttuk, a Központ 1916-ban még csak öt évre alakult – az ellenzék nagy ellenállását ezzel a korlátozással tudta *Teleszky János* pénzügyminiszter leszerelni –, s csak olyan intézetben végezhetett revíziót, amelyik nála vett fel hitelt, vagy maga kérte az ellenőrzést. Bár a jelentősebb európai országokban az átfogó bankfelügyeletet csak a világgazdasági válság során vezették be (Németországban pl. 1931-ben, Belgiumban 1934/1935-ben, Svájcban 1935-ben, Franciaországban 1941-ben), a Pénzintézeti Központ 1920-as reformja nyomán azonban annak egyrészt feladatává tették az állam hiteligényeinek kielégítéséhez való hozzájárulást, közérdekű vállalatokban való részvételét, másrészt felülvizsgálati hatásköre kiterjedt immár minden olyan tagjára, amelynek saját tőkéje nem haladta meg a 40 millió K-t, s a nagyobb, az intézet székhelyén kívüli fiókokra is. Ezenkívül 1921. július 1-től csak a Pénzintézeti Központ tagjai fogadhattak el takarékkönyvekre betétet, illetve kezelhettek közpénzeket. Ezeknél a Központ kötelezően revíziót tartott.[189] A hadigazdálkodásról a békegazdaságra való áttérés számos problémát vont maga után, amelyek kezelésére 1922. augusztus 7-én újból bevezették az egyszer már megszüntetett kötött devizagazdálkodást. Az

intézkedés közvetlen előzménye az volt, hogy 1922 nyarán a pénz romlása következtében, aki csak tehette, devizába fektette pénzét, hiszen a háborús pénzügyi korlátozásokat már 1920 decemberében eltörölték, s a devizaforgalom szinte teljesen szabad volt. Az idegen valuták nagyarányú felvásárlása azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy megszűnik a korona pénzfunkciója, amelyet a devizagazdálkodás szigorításával próbáltak elkerülni. Az irányító szerv a Devizaközpont volt.[190] A devizaigényeket központilag rangsorolták, előnyben részesítve a nyersanyagvásárlásokat. A korlátozásokkal – ilyen volt pl. a kötelező devizabeszolgáltatás – sikerült megakadályozni a kettős valutarendszer térhódítását, s a korona mint fizetőeszköz teljes kiszorulását. Ugyanakkor ezek az intézkedések nagymértékben gátolták a pénzintézetek valuta- és devizaüzleteit. A felsoroltakon kívül is voltak a pénzintézeteket közvetlenül érintő – igaz kisebb jelentőségű, de hasonló szellemű – kormányintézkedések, pl. a mérlegek összeállításának szabályozása tárgyában.

Az infláció idején jelentősen, Budapesten pedig egyenesen rohamosan szaporodott a bankok száma (ld. 19. táblázat). Az újonnan alakult vállalkozások között nagy számban voltak – a részvénytársasági alapon szerveződők mellett – magánbankházak, tőzsdeügynökségek is, amelyeket a megnövekedett tőzsdézési kedv tartott fenn. Ezek elsősorban arra törekedtek, hogy az inflációs konjunktúra által kínált profitlehetőségeket kihasználják, s legtöbbjük a stabilizáció után meg is szűnt.

Míg 1913-ban alig több, mint 1 millió részvény cserélt gazdát a budapesti tőzsdén, addig 1920-ban közel 40 millió, 1922-ben 78 millió, 1923-ban pedig már nem kevesebb, mint 250 millió darab. A tőzsdei fellendülést látványosan mutatja a tőzsdetagok számának alakulása is: 1921-ben 3216 fő, 1924-ben pedig már 5544 fő rendelkezett tagsággal.[191] A tőzsdei hausse táplálójaként s egyben következményeként

egymást érték az alaptőke-emelések mind a pénzintézeteknél, mind az érdekkörükbe tartozó – s azokon kívüli – vállalatoknál. 1923-ban 970 pénzintézeti tőkeemelést bonyolítottak le Magyarországon, s a pesti tőzsdén jegyzett részvények száma egy év leforgása alatt 29 millióról 67 millióra nőtt. A tőzsdei árfolyamkilengések óriásiak voltak. Előfordult pl., hogy a Hungária Malom részvénye 1922 augusztusában egyik nap 9000 K-ért kelt el, másnap 22 500 K-ra nőtt a kurzusa, hogy azután újra visszazuhanjon a korábbi szintre.[192]

19. táblázat. A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK SZÁMA, 1914–1924

	Intézetek
1914	4990
1915	4964
1920	n.a.
1921	2359
1922	2430
1923	2234[a]
1924	2168[a]

[a]A felszámolás alatt lévő intézetek nélkül.
Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.

Az infláció következtében a pénzintézetek működésében és üzletkörében is jelentős változások mentek végbe. A pénzbőség nagymértékben megkönnyítette saját és idegen tőkéik nominális gyarapítását. A sorozatos alaptőke-emelések eredményeként a hazai pénzintézetek részvényeinek száma 1921-ben 4,24 millió darabról 7,69 millió darabra nőtt, névértéke 756 millió K-val, s a tartalékok is közel ennyivel, 700 millió K-val gyarapodtak. 1923 során az emelkedés már meghaladta a 80 milliót, 46,7 milliárd K névértékkel. Az expanzió azonban csak látszólagos volt, hiszen a saját tőkeállománya aranykoronára átszámítva 1921-ben mintegy 60,

1922-ben 24, a következő évben csupán 14, 1924-ben pedig 45 milliót tett ki.[193] Hasonló folyamat játszódott le az idegen tőkék esetében is. Ezen belül a nominális növekedést különösen a takarékbetéteknél kísérte nagyarányú reálérték-csökkenés.[194] E betétek 1923-ban a teher 3%-át tették ki, az első világháború előtti közel 1/3-os aránnyal szemben. A csökkenés a Postatakarékpénztárnál járt a legsúlyosabb következménnyel: 1923 végén betéteinek aranykoronában számított összege az első világháború előttinek 1%-át sem érte el.[195] Közrejátszott ebben, hogy 1923 elejétől már inkább kosztbetétként hasznosult a tőkefelesleg. A búzaértékre szóló betétek bevezetése csak kísérlet maradt, a valutabetétek azonban szintén elterjedtek. A valutát leginkább folyószámlán helyezték el tulajdonosaik, s így a reálértéküket legnagyobb mértékben megőrző folyószámla-betétek váltak az infláció idején a legfontosabb mérlegtétellé. A legnagyobb fővárosi intézeteknél a mérlegfőösszegnek 50-60%-át vagy még ennél is nagyobb arányát tették ki.

Az aktív üzletek között a folyószámlahitel került előtérbe, 1923-ban átlagosan mintegy a vagyon 40%-os arányával. Nőtt az értékpapírtárca is. A váltóleszámítolás ellenben visszaesett, s csak 1924-ben, a stabilizáció hatására közelítette meg a folyószámla-hitelezés mértékét. Ezeknél az üzletágaknál – az infláció jellegzetes tüneteként – a hivatalos bankkondíciók megszűntek. Az intézetek ügyletenként egészen eltérő feltételeket állapítottak meg, amire lehetőséget nyújtott az is, hogy a marge a jobb intézeteknél békeidőben általános 1-2% helyett most a 20-30%-ot is elérhette. Az aktív üzletekben a legnagyobb arányú – mint láttuk, már a háború alatt megkezdődött –, visszaesés a jelzálogkölcsönöknél és a községi kölcsönöknél ment végbe (a Kereskedelmi Bank 1923-ban be is szüntette ezeket az üzleteket). Közrejátszott ebben az is, hogy az építkezések szüneteltek, azonban döntően a hitelek lejárat előtti visszafizetésének

eredménye volt. A leromlott pénzben való nagyarányú törlesztések következtében a földek jelzálogterhe a háború előtti 3,5 milliárd aranykoronáról 0,5 millió aranykoronára csökkent, azaz szinte teljesen megsemmisült.[196]

Hiába kísérleteztek a pénzintézetek különféle túlélési stratégiákkal, pl. a hírhedtté vált „Flucht in die Sachwerte" (menekülés a tárgyi értékekbe)-stratégiával, összességében az infláció óriási tőkeveszteségeket okozott a hazai hitelintézeteknek, amit csak némileg ellensúlyozott egyes üzletágak fellendülése, s az, hogy a korona inflálódása következtében maguk is megszabadultak tartozásaik jelentős hányadától. Kénytelenek voltak számos üzletágukat megszüntetni, pl. – a már említett jelzálog-hitelezés mellett – a letétüzletet, a kézizálog-előleget és másokat is.[197]

Az infláció és a vele együtt növekvő állami beavatkozás, a háború és a békeszerződés következményei, a külföldi kapcsolatok korlátozottsága ugyancsak jelentősen csökkentették a korábban a hazai gazdasági élet központjainak számító nagybankok gazdasági szerepét, sőt általában a hazai pénzintézetekét. Ezt jelzi az átlagos saját tőke drasztikus visszaesése is: míg 1913-ban a saját tőkék az összes tőke 18,5%-át tették ki, addig ugyanez az arány 1930-ban 12,3% volt.[198]

Az egyes üzletágak súlyának fenti változása a vezető pénzintézetek közötti rangsor módosulását eredményezte az első világháború előtti helyzethez képest. A legnagyobb magyarországi bankká kétségkívül az Első Magyar Iparbankot magába olvasztó Magyar Általános Hitelbank vált, jóllehet 1913-ban nem csak a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank előzte meg mérlegfőösszege alapján, hanem az összes hitelállományt illetően három jelzáloghitel-intézet is előtte állt. Csökkent a Magyar Jelzáloghitelbank továbbá az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár jelentősége, és viszonylagos hanyatlás jellemezte a Magyar Takarékpénztárak Köz-

ponti Jelzálogbankját, valamint a Marcus Váltóüzletet is. Jelentősen fejlődött viszont a Magyar Általános Ingatlanbank és a Földhitelbank.

Az 1920-as évek elején a hazai tőkehiány enyhítésére elsősorban az angol, amerikai, illetve francia tőke bevonása jöhetett számításba. Ezeknek az országoknak mértékadó körei valóban mutattak bizonyos érdeklődést a magyarországi befektetések iránt, így a magyar hitelintézetek is e pénzpiacokon tájékozódtak.[199] A hivatalos magyar külpolitika támogatta törekvéseiket, mivel a győztes nagyhatalmaktól várta a békeszerződés – elsősorban területi – rendelkezéseinek felülvizsgálatát. Nagyszabású tervei voltak a francia Schneider–Creusot-csoportnak, amely vasutak, bányák és gépgyárak bérbevétele mellett a Magyar Általános Hitelbankot is szerette volna megvásárolni. Az inkább politikai, mintsem gazdasági indítékú gigantikus elképzelések azonban éppen politikai okok miatt nem valósultak meg. Anglia tiltakozott, de a magyar revíziós vágyak egyébként is teljesíthetetlenek voltak. Így csak a Hitelbank 200 000 részvényéhez jutott hozzá a Union Européenne Industrielle et Financière, ami – egy három évvel későbbi újabb vásárlással kiegészítve – 18%-os érdekeltséget biztosított számára.[200]

A külföldi tőke más bankokban is részesedést szerzett. 1920 májusában a Marconi Wireless Telegraph Co. Ltd. vezette angol csoport a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt. alaptőke-emelése során negyedmillió részvényt vásárolt meg, komoly pozíciókhoz jutva az intézetnél, amely elnevezését is Angol–Magyar Bankra alakította át, bár semmiféle jogfolytonosság nem volt közte és az 1868 után néhány évig működött ugyanilyen nevű crédit mobilier között. Ugyancsak 1920-ban jött létre több, kisebb jelentőségű bankból (Magyar Fakereskedők Hitelintézete, Magyar Országos Bank stb.) a Magyar–Olasz Bank. Az ügyletben vezető szerepet játszott olasz pénzcsoportot a hírhedt spekuláns, *Camillo Castiglione* és

a Banca Commerciale Italiana vezette. Az új alapítás rövid idő alatt a legnagyobbak közé került. E kortársak által tréfásan „szótárbankoknak" nevezett intézetek között kell még megemlítenünk az ugyancsak ekkoriban keletkezett Magyar–Német Bankot is, amelyben a Mannesmann-csoport befolyása volt meghatározó. A bankokban való külföldi részesedésnek fő mozgatója az volt, hogy ekkoriban – az inflációs váltóárfolyam következtében – igen olcsón juthattak a beruházók még a legtekintélyesebb hazai pénzintézetek értékpapírjaihoz is. A Hitelbank egy részvénye mindössze 3, az Angol–Magyar Banké csupán 1 dollárnak megfelelő összegbe került.[201]

A külföldi befektetések volumene az előző példák ellenére már 1920-ban és 1921-ben sem volt magas, 1923-ban pedig a 14 nagy pénzintézet és affiliált cégeik tőkeemeléséből csupán 16,4 millió, 1924-ben még kisebb, 5,7 millió aranykorona értékben részesedtek nem hazai befektetők.[202] Ennél is kevesebb tőke érkezett Magyarországra az inflációs években más módon, hiszen a tőkeimport korábban igen jelentős formái (zálogleveleк, államkölcsönök) nem voltak vonzóak, mert ezeket meglehetősen kockázatosnak ítélték a jóvátétel rendezetlensége, az államháztartás állapota miatt. Ráadásul azoknak az országoknak a befektetői, amelyek a tőkeexportra ekkoriban képesek voltak, nem rendelkeztek megfelelő kapcsolatokkal Magyarországon. A sürgetően szükséges tőkebehozatal kilátásai csak 1924 elején javultak, amikor előrehaladtak az ún. népszövetségi kölcsönnel kapcsolatos tárgyalások.[203]

Az inflációs finanszírozás ugyan egy ideig bizonyos előnyökkel is járt, de 1923-tól már egyre nyilvánvalóbbak lettek hátrányai, s ez mind erősebben vetette fel a pénzügyi szanálás igényét. Végre lehetett volna hajtani ezt kizárólag belső erőforrásokra alapozva is, de az első stabilizációs kísérlet bukása miatt a pénzügyi kormányzat a külső segítség igény-

bevételét is nélkülözhetetlennek tartotta, miként az a szomszédos Ausztriában történt. Szóltak azonban más érvek is a külföldi kölcsön felvétele mellett. A trianoni békeszerződés meghatározatlan összegű jóvátétel fizetését írta elő Magyarország számára, s e célra a Jóvátételi Bizottság zálognak tekintette az állam egyes bevételeit, így a vámokat, a dohányjövedéket, a cukoradót. A magyar kormány szerette volna feloldani szuverenitásának ezt a korlátozását. Erre éppen a külföldi – népszövetségi – kölcsön felvétele nyújthatott lehetőséget, hiszen folyósításának előfeltétele volt az említett jövedelmek zárolásának megszüntetése. Az 1923 tavaszán megindult hosszas tárgyalások után a Jóvátételi Bizottság – a Kisantant hasonló értelmű nyilatkozatát követően – felfüggesztette a zálogjogokat, és beleegyezett abba is, hogy a kölcsönből nem kell jóvátételt fizetni. Ezzel a hitelfelvétel legfontosabb akadályai elhárultak. A Népszövetség küldöttei 1923 végén Magyarországra érkeztek a gazdasági helyzet tanulmányozására, s elkészítették szanálási programjukat, amelyben – a magyar kormánnyal egyeztetve – körülbelül 250 millió aranykoronás tőkeinjekcióval vélték megoldhatónak az ország pénzügyeinek rendezését, az előzetes elképzelések szerint két év alatt.[204]

1924 januárjától kezdődően újra felgyorsult az infláció. A forgalomban levő pénzmennyiség elérte az egy billió koronát, s ez veszélyeztette az éppen előkészítés alatt álló pénzügyi szanálást. A kormány most gyorsan cselekedett. Már korábban megkapta a felhatalmazást a parlamenttől a stabilizációhoz szükséges rendkívüli intézkedések meghozatalára. 1924. február 20-án bevezették a korona árfolyamának csökkentésére irányuló spekuláció megfékezésére a takarékkoronát, amely a hitelvalorizáció eszköze volt: a fizetési kötelezettséget ekkortól már ebben is meg lehetett állapítani.[205] A Jegyintézet ezután csak ebben a takarékkoronában folyósított hiteleket. Napi értékét, illetve a papírkoronához

viszonyított árfolyamát a dollár jegyzése és a hat külföldön legnagyobb forgalmú magyar értékpapír árfolyamának alapján egy független bizottság határozta meg. Az új valorizációs eszköz – amely egyébként nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, mivel nem vált a tőkekihelyezés és a tőkegyűjtés jelentős forrásává – 1924. június 23-án, az Állami Jegyintézettel egy időben szűnt meg.[206] Létrehozása azonban csupán egy volt a kormány szükségintézkedései közül. A fő cél, a költségvetési egyensúly elérésére szolgált még az adók emelése, valamint az állami alkalmazottak számának jelentős csökkentése. A korona további értékromlását ugyan az év közepéig nem sikerült teljesen megállítani, de a költségvetési hiány fokozatosan megszűnt, megszülettek a stabilizációs törvények és létrejött a Magyar Nemzeti Bank is. A népszövetségi kölcsön folyósításáig fellépő szükségletek biztosítására a kormány 20 millió svájci frank értékű valutakölcsönt vett fel a nagybankoktól és a nagyipartól. Ezt kiegészítette a Bank of England 4 millió fontos hitele, amelyet mintegy a népszövetségi kölcsön előlegeként nyújtott a Jegyintézetnek, azzal a kikötéssel, hogy a korona stabilizációja a fontot alapul véve történik majd. Ezzel megteremtődtek a magyar valuta szanálásának előfeltételei.[207]

VI. STABILIZÁCIÓ

A világháború és a forradalmak, valamint az 1931-es hitelválság közötti időszak pénzügyi történetét kettéosztja az inflációt lezáró 1924–1925-ös stabilizáció. Úgy tűnt, hogy ezzel a húszas évek első felének fő feladata, a háború következményeinek megszüntetése megtörtént, hiszen az évtized második felének nyugodt politikai légkörében a világgazdaság kedvezően fejlődött, s az infláció sújtotta nemzetgazdaságok – így a magyar is – pénzügyi szanálásuk után bekapcsolódtak ebbe a konjunktúrába. A stabilizációt követő időszak 1928–1929-ig tartó világgazdasági fellendülése azonban elsősorban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia hiteleinek felhasználásával ment végbe. Amikor a tőke bőséges áramlása megszűnt, s nőttek a pénzpiaci feszültségek, a felszínes stabilizáció is összeomlott. A háború gazdasági következményei súlyosabbak voltak annál, mintsem néhány év alatt teljesen fel lehetett volna számolni őket.[208]

A Magyarországnak 1924 közepén nyújtott népszövetségi hitel nominális értéke 307 millió aranykorona volt, ami 68,7 millió dollárnak felelt meg.[209] A kibocsátásra nyolc ún. tranche-ban (részletben) került sor, amelyek mindegyike az illető ország valutájában volt meghatározva, a magyar rész kivételével, amely aranykoronára szólt. A kölcsön legnagyobb részét, 96%-át az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban, Olaszországban, Svájcban, Hollandiában és Svédországban nyilvános jegyzés útján helyezték el. A törlesztés húsz év alatt, sorsolással vagy visszavásárlással történhetett. A kötvények legnagyobb részének kamatozása 7%, átvételi árfolyama pedig 80-82% volt, vagyis nem túl kedvező, különösen, ha az első világháború előtti lehetőségekhez hasonlítjuk. Akkoriban hosszú lejáratú állami és kommunális kölcsönökhöz olcsón, 3-4%-os kamattal hoz-

zájuthatott Magyarország a nemzetközi tőkepiacon, közel névértéken elhelyezve az értékpapírokat. Hasonlóképpen előnyösek voltak a vasúti kötvények, jelzáloglevelek kibocsátásának, s a rövid lejáratú hiteleknek a feltételei – lényegesen jobbak, mint pl. a szomszédos Románia vagy Szerbia esetében. Magyarország a Monarchia része volt, s kisebb politikai és gazdasági kockázattal kellett számolniuk a befektetőknek, mint pl. az említett balkáni államokban. Az első világháború után azonban az egész térségben megnőttek a rizikótényezők, s ez tükröződött a hitelkondíciókban. Így volt ez annak ellenére, hogy a húszas évek második fele kifejezetten kedvező periódusnak számított a nemzetközi tőkepiacon a kölcsönhöz jutás szempontjából. Igaz – mint erre még visszatérünk –, a magyar kölcsönfeltételek javuló tendenciát mutattak 1925–1929 között.

Az új jegybank, a Magyar Nemzeti Bank 1924 májusában alakult meg, működni pedig az Állami Jegyintézet megszűnésének másnapján, június 24-én kezdett. A részvénytársasági szervezetű jegybank első elnöke *Popovics Sándor* lett. Alaptőkéje 30 millió aranykorona volt, részvényei jórészt belföldön találtak gazdára. A Magyar Nemzeti Bank a Jegyintézet utódjaként a személyzet mellett örökölte annak pénzügyi állományát, de – mivel az nem felelt meg teljes egészében alapszabályainak – bizonyos szelekciót is végzett. Nem vett át mintegy 150 milliárd K-nyi váltót, s 13 milliárd K értékű hadikölcsönökre nyújtott lombardkölcsönt sem. Ezek a Pénzintézeti Központhoz kerültek. Az államnak végül is 1980 milliárd (papír)korona adóssága maradt a bankkal szemben, ami elvileg nem nőhetett tovább, hiszen az új alapszabály már nem tette lehetővé a kormánynak való hitelezést.[210]

A Magyar Nemzeti Bank létrejöttével megállt a korona értékcsökkenése. Májusi mélypontján 17 866 papírkorona ért egy aranykoronát, a stabilizáció idején – júliusban – azonban

ennél már kevesebb, vagyis közben javult a kurzusa. A stabilizációs átváltási arány 1:17 000 lett. Az árfolyamot az angol fonthoz igazították, aminek oka elsősorban az volt, hogy a Bank of England a már említett 4 millió font rendelkezésre bocsátásán túlmenően is késznek mutatkozott a Nemzeti Bank támogatására, kijelentve, hogy korlátlanul átveszi a magyar fizetőeszközt font ellenében, 346 000 papírkorona árfolyamon. Az immár stabil korona mellett – főként gyakorlati szempontok miatt – hamarosan, 1925 novemberében bevezették a pengőértéket, majd 1927. január 1-jén – 12 500 koronás paritáson – a teljes áttérés is megtörtént az új pénznemre. Az újjáépítési időszakot eredetileg 1926. június 30-ig terjedően határozták meg a pénzügyi szakértők, a stabilizáció azonban a gyakorlatban ennél lényegesen rövidebb idő alatt lezajlott. Az infláció megszűnt, az államháztartás egyensúlya már 1924 októberére helyreállt, sőt az 1924–1925-ös költségvetési évben 90 millió aranykorona aktívum keletkezett. A deficit fedezése ily módon csupán a népszövetségi kölcsön kisebb részét emésztette fel. A Magyar Nemzeti Bank ércfedezete 1924 végén az első öt évre előírt 20% helyett 54%-ot ért el, ami különösen azért volt jelentős, mert a kötött devizarendszer megszűntével a Magyar Nemzeti Bank feladata lett a devizagazdálkodás.

A gazdaság inflációs finanszírozásának szinte egyik napról a másikra való felszámolása, a korona stabilizálása, az államháztartás egyensúlyának helyreállítása, a kötött devizagazdálkodás megszüntetése és az 1925 elején bevezetett új vámrendszer lehetővé tette a világgazdasági konjunktúra kihasználását. A fellendülés azonban egy ideig még csupán óhaj maradt, hiszen a stabilizációt követően – 1926 közepéig – sajátos válság bontakozott ki. Az ún. szanálási krízis fő oka az volt, hogy a Magyar Nemzeti Bank működésének megkezdése után szigorú deflációs pénzpolitikát folytatott. Így a „válság" egy sajátos formájáról volt szó. A defláció minden-

esetre sok – elsősorban kisebb –, az infláció kínálta spekulációra alapozott intézet összeomlását eredményezte, de néhány nagyobb vállalkozás is fizetésképtelenné vált, így a tipikusan az inflációs konjunktúra kiaknázására alakult Magyar–Német Bank, a Magyar Városi Bank, a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja és a Budapest Fővárosi Takarékpénztár. A tőzsdei forgalom is azonnal a töredékére csökkent, s az inflációs évek hausse-periódusa után az értékpapírok ára drasztikusan esett.

A jegybank a nagy hitelkereslet miatt igen magasra szabta viszontleszámítolási kamatlábát: 1924 szeptemberében pl. 12,5%-ot számolt fel. Kamatszintje így sem közelítette meg azonban a nagybankokét, akik a stabilizáció után még jó ideig nem ritkán 30%-ra hiteleztek, s ezt csak a pénzügyi kormányzat nyomására szállították le 20% körülire.

A magas kamatok is mutatták a tőkehiány súlyosságát, amelynek leküzdése a gazdasági fellendülés egyik előfeltétele volt. A rövid lejáratú külföldi hitelek felvétele szinte azonnal megindult a szanálás után – 1925 végéig már 231 millió pengőnyi tőke került így az országba. A Magyar Nemzeti Bank hamarosan szükségét érezte a túl nagyarányúnak ítélt kölcsönbeáramlás elleni védekezésnek: 1925 októberében 9%-ról 7%-ra, 1926 augusztusában pedig 6%-ra csökkentette a bankkamatlábat.

Már 1925-ben sor került két nagyobb összegű hosszú lejáratú kölcsön felvételére is. Az egyik vezető nehézipari vállalat, a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű 3 millió dollárnyi névértékű elsőbbségi kötvényét vette át a New York-i Liessmann & Co. csoport. Ez volt az egyetlen eset a húszas években, amikor egy magyar iparvállalat közvetlenül, a budapesti bankok közvetítése nélkül jelent meg a nemzetközi tőkepiacon. Ugyanebben az évben a Kereskedelmi Bank szervezte meg 48 vidéki város 10 millió dolláros kölcsönét, amelynek folyósításában az Egyesült Államok-beli Speyer-

bankház játszotta a fő szerepet. 1926-ban az N. M. Rothschild & Sons, a Baring Brothers & Co. Ltd. és a J. Henry Schröder & Co. cégek folyósították a Hitelbank szervezésében a 2,25 millió fontos, ún. vármegyei kölcsönt infrastrukturális beruházásokra. Szintén a Hitelbank közvetítette a 15 bankból álló amerikai Bankers Trust 2 millió dolláros, Budapest részére nyújtott hitelét. 1926-tól a külföldi hosszú lejáratú hitelek egyre fontosabb formáivá váltak a zálogleVél-kibocsátások. Ebben szerepet játszott az is, hogy 6 fővárosi nagybank – állami támogatással – központi zálogleVél-kibocsátó szövetkezetet alapított, s létrejött egy másik hasonló szervezet is külföldi segítséggel.

A fővárosi nagybankok között verseny alakult ki a külföldi kölcsönök közvetítésében, amely elsősorban a két vezető intézet, a Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közötti rivalizálásban mutatkozott meg.[211] A Hitelbank mindenekelőtt a londoni *Rothschildokkal* kooperált, míg a Kereskedelmi Bank főként amerikai csoportokkal – pl. a már említett Speyer-bankházzal – állt kapcsolatban. Amikor úgy tűnt, hogy a Hitelbank és partnerei kezdik uralni a kommunális kölcsönök piacát, a versenytársak diplomáciai csatornákat is felhasználva igyekeztek a nyomukba eredni. Az eredmény nem is maradt el: a 6 millió dolláros második városi kölcsönt már újra a Speyer-bankház folyósíthatta. A hagyományosan állambankárként tevékenykedő Hitelbank egyébként 1927 közepén öt évre újabb szerződést kötött a kormánnyal. Ebben opcióhoz jutott az újabb államkölcsönök átvételére, ami továbbra is lépéselőnyt jelentett számára a Kereskedelmi Bankkal szemben az állami ügyletek lebonyolításáért folytatott versenyben.

Ezután egyre több hasonló hosszú lejáratú kölcsönügylet zajlott le. 1926-ban összesen 8, a következő évben 9, 1928-ban pedig már 14 alkalommal jutottak a városok, megyék kölcsönökhöz, illetve történt zálogleVél-kibocsátás kül-

földön. A hitelek feltételei egyre kedvezőbbé váltak, ez elsősorban a kibocsátási árfolyamokban mutatkozott meg. Míg az első városi kölcsönt 89%-os, a vármegyék kölcsönét már 98%-os árfolyamon sikerült elhelyezni. Ennek ellenére a kormányzat tartott attól, hogy a külföldi kölcsönök úgymond „rendszertelen igénybevétele" súlyos gazdasági veszélyeket rejthet magában, s központosítást tervezett ezen a területen is. Erre végül a hitelviszonyok 1929 utáni megváltozása következtében nem került sor ilyen formában.[212]

A gazdasági feltételek javulása üzleti lehetőségeket kínált a Balkánon. Romániában ugyanis a hazai szintet lényegesen meghaladó, 16–20%-os kamatra lehetett – ottani viszonyok között elsőrangú garanciák mellett – pl. svájci frankot kihelyezni. Az angol és amerikai tőke azonban megfelelő helyismeret és kapcsolatok híján nem szívesen szállt be ebbe a bizonytalannak ítélt üzletbe, így a balkáni piacon nagy tapasztalattal rendelkező *Weiss Fülöp* vezetésével a nagyobb fővárosi intézetek egy időre sikeresen újították fel az első világháború előtti tevékenységüket, a hamarosan megjelenő német konkurenciával azonban már nem voltak képesek versenyezni.

Az évtized két legjelentősebb hazai hitelfelvételének – az ún. Talbot-kölcsönnek, illetve a gyufakölcsönnek – mind a kamatozása, mind pedig a kibocsátási feltételei is viszonylag kedvezőek voltak. Az elsőt közülük 3,3 millió font értékben egy olyan erőmű építéséhez folyósították a brit kormány garanciájával, amellyel Budapest villamosenergia-ellátását kívánták javítani. Amerikai és belga cégekkel már majdnem megkötötték az üzletet, amikor a brit kormány kérésére a Talbot-csoport ajánlatát is mérlegelték, s végül emellett döntöttek. Ez egyben a Hitelbank és a hozzá közel álló Magyar Általános Kőszénbánya diadalát is jelentette az ugyancsak versenyben lévő Kereskedelmi Bank–Salgótarjáni Kőszénbánya-csoport felett, hiszen a centrálé Bánhidára telepí-

tése az előbbi bányavállalatnak biztosított tartós megrendeléseket. A másik nagy kölcsönmegállapodás a londoni *Rothschild*ok közreműködésével jött létre, és a Svenska Tändstickes Aktiebolaget nyújtotta 36 millió dollár értékben a magyar államnak, a földbirtokreform finanszírozására. A svéd cég a kölcsönért – a gyufamonopólium bevezetésével egy időben – a magyar gyufagyárakban többségi részesedést vásárolhatott.[213]

A szanálás és a meginduló nagyarányú külföldi tőkebeáramlás nyomában a bankok fokozatosan regenerálódtak és visszatértek békebeli üzletágaikhoz. A kezdeti – már említett – magas kamatok egyben kiváló profitlehetőségeket is nyújtottak, de – a jegybanki kamatláb csökkentése és más kormányzati intézkedések után – hamarosan ezen a téren is változás történt. 1925-re a marge 3% körülire csökkent – igaz, csak a fővárosban, mert vidéken lényegesen lassabban játszódott le ez a folyamat. Ott még 1926 végén is gyakran 9–14%-os kamatra kölcsönöztek, miközben a jegybank 6%-on viszontleszámítolt, s Budapesten ugyanekkor már csak 7,5–8,4% volt az átlagos kamat. Összességében tehát a kamatviszonyok – minden javulás ellenére – az első világháború előttinél lényegesen kedvezőtlenebbül alakultak.

A magyarországi pénzintézetek száma 1928-ban 1838 volt, amely meghaladta az ugyanezen az országterületen 1913-ban működő intézetek számát. A fővárosban pl. 1928-ban 282 pénzintézet működött, ami még mindig 1/3-dal volt több, mint az 1913-as szint, jóllehet akkor még egy húszmilliós ország prosperáló pénzpiacának központja volt Budapest. Az aránytalanság csökken, ha figyelembe vesszük, hogy 1928-ban lényegesen több csőd és felszámolás volt folyamatban. Az intézetek száma a húszas évek közepétől csökkenő irányzatot mutatott – főként Budapesten.[214] Elsősorban szövetkezetek szűntek meg, részvénytársasági bankok kevésbé. Az 1920-as évek üzemviteli racionalizálási

törekvései szintén ezt az irányt erősítették, miként az említett konjunkturális tényezők is. A pénzintézetek tőkeállománya 1926, 1928 és 1929 között különösen az idegen tőkék terén gyarapodott gyorsan: nem egészen 2 milliárd P-ről 1928-ra közel 4 milliárdra, 1929 végére 4,3 milliárdra. A saját tőkék állománya 1926–1928 között lassabban nőtt, 40,8%-kal, s csak a háború előtti szint 31,8%-át érte el. A zálogleVél- és községi kötvénykibocsátás beindult, és a csekély bázishoz viszonyítva jelentősen előre is haladt, de 1913-hoz képest továbbra is elhanyagolható mértékű volt. Egyedül a folyószámlabetétek szárnyalták túl az 1913-as állományt, ami a pénzügyi szolgáltatások fokozódó modernizálódását jelezte. Az aktív üzletek közül továbbra is a váltóleszámítolás emelkedett ki (ld. 20. táblázat).

Korszakunkban a bankfejlődést a közepes nagyságú intézetek erősödése jellemezte. 1927-re a világháború előtti időszakhoz képest a legnagyobb intézetek tőkeereje az összes pénzintézetéhez viszonyítva nőtt, ugyanakkor a közepes nagyságúakéhoz képest nem. 1913-ban a Kereskedelmi Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Magyar Jelzáloghitelbank, a Magyar Földhitelintézet, a Hitelbank és a Leszámítolóbank volt a hat legjelentősebb fővárosi – s egyben hazai – hitelintézet. 1927-ben a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, a Hazai Takarékpénztár, az Angol–Magyar Bank, a Magyar–Olasz Bank és a MOKTÁR sorolható ezek közé. A felsorolt 6 vezető intézet a 13 legnagyobb hazai pénzintézet és a Postatakarékpénztár mérlegfőösszegének 1913-ban 62,6%-át, 1927-ben 61,5%-át birtokolta. Magyarországon tehát nem volt szó olyan kvázi-monopólium kialakulásáról, mint pl. Ausztriában, ahol a Creditanstalt magasan a többi fölé emelkedett.[215]

Az inflációs időkben a bankok gazdasági szerepe és befolyása a pénzbőség következtében csökkent, az ipar pénzügyi függetlensége növekedett. Bár egyes bankok, így pl. a

Kereskedelmi Bank mérlegeiben az értékpapírok és részesedések aránya nőtt, ennek oka elsősorban az volt, hogy az infláció a reáljavakat a pénztőkénél kevésbé értéktelenítette el. A defláció ismét nagyobb mértékben ráutalta az iparvállalatokat a bankok szolgáltatásaira, hiszen a belföldi tőkeforrások mozgósítása mellett a külföldi tőke igénybevétele is rendszerint csak a bankok közreműködésével történhetett, mind a hitelfelvételek, mind pedig az alaptőke-emelések során. A bank–ipar kapcsolat formái igen sokszínűek lehettek korszakunkban is.[216] Már a kortárs monográfus is tudatában volt ennek, amikor így írt: „az »érdekkör« jelenthet személyes kapcsolatot, egyszerű bankösszeköttetést, meghitelezését áruknak, kinnlevőségeknek vagy részvényeknek, de ugyanez az »érdekkör« jelenthet alapítást, részvénybirtokot, s megint a részvénybirtoklásban vagy igazgatásban való részvétel útján a legkülönbözőbb arányokat a laza összefüggéstől kezdve a teljes dominálásig..."[217] A hitelező–adós viszonyon, a tulajdoni részesedésen, illetve személyes összeköttetésen belül természetesen számtalan árnyalat létezett, nem beszélve arról, hogy az egyes kapcsolattípusok kombinációja is gyakori volt, sőt talán ez volt a leginkább jellemző.

Mint korábban már láttuk, a hitelnyújtás történhetett ún. kizárólagos bankösszeköttetés révén, amelynek során az ipari cég vállalta, hogy csak az adott bankkal alakít ki üzleti kapcsolatot. Ebben az esetben az iparvállalat függése viszonylag erős volt. Máskor a kölcsönfolyósításnak nem voltak ilyen súlyos feltételei. Egy bank birtokolhatta a részvények majoritását, ám a jelentős tulajdoni hányaddal alátámasztott érdekeltségek száma ekkoriban alacsony volt. Számottevő ipari tulajdonnal a két legnagyobb intézeten kívül csak a Magyar Leszámítoló és Pénzváltóbank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, illetve – e célra alapított – leányintézete, a Hazai Bank, az Angol–Magyar Bank és – a húszas években ezen a területen megjelenve – a MOKTÁR rendelkezett. Igaz, gyak-

20. táblázat. A MAGYARORSZÁGI HITELINTÉZETEK FŐBB MÉRLEGTÉTELEI, 1925–1939 (millió P)

Vagyon

	Váltótárca	Folyószámla-hitel	Jelzáloghitel	Községi kölcsönök	Értékpapír-tárca	Veszteség	Mérleg-főösszeg
1913	3596	3053	5622[a]		1586	22	15 309
1925	726	635	8	0,1	141	2	1870
1926	985	775	138	5	156	2	2450
1927	1481	1048	354	7	189	4	3661
1928	1937	1176	636	53	252	3	4924
1929	2089	1178	1005	65	260	6	6064
1930	2216	1203	775	68	251	23	6703
1931	2351	1008	765	63	268	23	6559
1932	3349	940	718	74	281	29	6356
1933	2387	894	643	72	259	24	6478
1934	2454	780	605	60	259	22	5424
1935	2457	775	574	57	253	26	5460
1936	2518	776	559	52	575	27	5491
1937	2475	820	546	84	302	27	5630
1938	2413	877	538	82	333	31	5703
1939	2658	983	532	83	436	27	6326

Teher

	Alaptőke	Tartalékok	Takarék-betétek	Folyószámla-tartozások	Visszleszá-mított váltók	Zálog-levelek	Községi kötv.	Nyereség
1913	1930	897	4469	2445		4364[a]		260
1925	235	139	309	845	224	15	0,1	29
1926	275	151	500	941	339	102	0,1	29
1927	346	164	707	1316	547	216	1,8	75
1928	408	184	895	1691	705	395	22	82
1929	448	214	1022	1738	700	580	21	80
1930	456	248	1075	1758	748	677	44	65
1931	472	273	854	1459	1062	734	40	40
1932	514	282	758	1499	1131	691	40	27
1933	528	277	753	1445	1186	629	40	24
1934	536	285	796	1406	1191	591	39	25
1935	557	290	836	1455	1136	560	38	25
1936	586	252	879	1474	1120	557	38	29
1937	619	261	970	1584	993	550	68	34
1938	638	208	866	1721	1003	542	66	35
1939	662	229	1017	2056	1061	536	65	37

[a] Községi kölcsönökkel illetve kötvényekkel együtt.

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv* megfelelő kötetei.; Szigeti Gyula: *A magyar pénzintézeti tőke és jövedelem. Magyar Statisztikai Szemle,* 1932. 5. szám. Klny. 6–12.

ran előfordult, hogy egy vagy több, a bankhoz közel álló személy birtokolta az iparvállalat majoritását – a Hitelbank pl. *Klein Gyula* révén ellenőrzött így több ipari vállalkozást – ami a kapcsolatok egy újabb speciális formáját jelentette. Az iparvállalat függő viszonyával szokás összefüggésbe hozni, ha annak valamelyik vezető testületében egy bank képviseltette magát. Valóban rendkívül látványos listák állíthatók össze arról, hogy egy-egy bankár hány ipari részvénytársaság felügyelő bizottságának vagy igazgatóságának volt tagja. Az ilyen jellegű személyes jelenlét azonban az esetek többségében nem jelentett egyoldalú függőséget. Sokszor csak presztízsszempontok alapján vagy éppen pénzügyi ismeretei, kapcsolatai miatt került egy bankár az iparvállalatok említett testületébe. Fontos lehet a bank–ipar kapcsolat szempontjából az is, hogy milyen méretkülönbségek álltak fenn a bank és az iparvállalat között. Az olyan óriáscég, mint a Magyar Általános Kőszénbánya ugyan a Hitelbank „érdekkörébe" sorolható, de itt természetesen legfeljebb mellérendeltségről lehetett szó, amelyet mutat az is, hogy a vállalat vezérigazgatója, *Vida Jenő* a Hitelbank igazgatóságában is helyet foglalt. Hazai viszonylatban és e periódusra vonatkozóan is feltétlenül egyetérthetünk tehát *Alice Teichová*nak azzal – a két világháború közötti osztrák és német viszonyok tanulmányozása alapján tett – megállapításával, hogy a bank–ipar viszonyban általában nem beszélhetünk győztesekről és vesztesekről, hanem sokkal inkább „riválisok és partnerek" voltak egyszerre a pénzügyi és ipari cégek.[218]

Legfeljebb ilyen tág értelmezésben adhatunk tehát hitelt az olyan megállapításoknak, amelyek szerint a korszakban a magyar gyáripar több mint fele a nagybankok érdekkörébe tartozott, és semmi esetre sem fogadhatjuk el az említett kimutatások által sugallt egyoldalú ipari függőséget.[219]

Az 1924 utáni nyugodt fejlődést követően 1928-ban jelentkeztek az első komolyabb nehézségek a magyar pénzügyi

életben. A New York-i tőzsde 1928–1929-es hausse-periódusa nem csupán az amerikai tőkét tartotta otthon, hanem még az európait is a tengeren túlra vonzotta. A tőkebehozatal lehetőségei ezáltal Magyarországon is romlottak, jelentős feszültségeket idézve elő a hazai pénzpiacon. A nemzetközi összetevők mellett azonban kimondottan hazai okok is közrejátszottak a pénzügyi problémák kialakulásában, nevezetesen a külkereskedelmi mérleg igen rossz alakulása. A jegybank érckészlete folyamatosan – az 1927 végi 317,5 millió P-ről 1928 szeptember végére 252,1 millió P-re – csökkent. Egy sor hitelintézet vált inszolvenssé – a két világháború közötti időszak legtöbb fizetésképtelenségét ebben az évben regisztrálták. Az összeomlási hullám főként kisebb cégeket sodort el, mint pl. a Latzko és Popper magánbankházat, de ekkor rendült meg a Krausz Simon Bankház Rt. is, a sokszor elbukott és talpra állt tulajdonos-névadó karrierjének most valóban végét jelentve.[220] A tőzsdei „árrombolás" megakadályozására a legnagyobb bankok fogtak össze, s – átmeneti időre – létrehozták az ún. intervenciós szindikátust, amelyhez 1930-ban, már hosszabb távra szánva, a Magyar Investment Trust Rt. csatlakozott. Feladatuk az árfolyamok védelmét szolgáló értékpapír-felvásárlás volt. Az árfolyamok lemorzsolódását nem tudták megakadályozni, de valószínűleg ezek az akciók is hozzájárultak ahhoz, hogy ekkor – s az egész két világháború közötti periódusban – csak egyetlen nagyobb hazai bank került csődbe: a Földhitelbank. Ennek 1930-as bukásához az ingatlanárak és a földek forgalomképességének csökkenésén kívül elsősorban – neve alapján sejthető üzletkörével aligha összeegyeztethető – merész spekulációi vezettek. A kétségtelen válságjelek ellenére azonban a betétek tovább nőttek 1930-ban is, és az államháztartás helyzete sem volt súlyos, emellett a jegybanknak is sikerült a korábbi évekhez képest pozícióit javítani.

VII. GAZDASÁGI VÁLSÁG – HITELVÁLSÁG

Bár a világgazdasági válság kitörését az 1929. őszi New York-i tőzsdekrachhoz szokás kapcsolni, maga a válság Magyarországon is fokozatosan mélyült el a következő években. A magyar gazdaságot igen súlyosan érintette már ebben a – még inkább csak depressziós – időszakban a mezőgazdasági termékek folyamatos áresése, amely az exportbevételeket jelentősen csökkentette. Az igazi pénzügyi problémákat azonban 1931 hozta. A megelőző években a régió több országa nagyon jelentős rövid és közép lejáratú adósságállományt halmozott fel, s ekkor a – főként amerikai és angol – hitelezők kihelyezéseiket nem érezve megfelelő biztonságban, nagy ütemben kezdték visszavonni kölcsöneiket, amivel – pl. Németország vagy Ausztria eladósodásának struktúrája miatt – már önmagában is képesek voltak súlyos fizetési problémákat előidézni. 1931 tavaszán politikai tényezők – elsősorban a német–osztrák vámunió áprilisban bejelentett terve – és a nagy múltú bécsi óriásbank, a Creditanstalt május közepén nyilvánosságra hozott összeomlása tovább gyorsították a felmondásokat.[221] A tőkekivonási áradat *Hoover* elnök – francia ellenállást kiváltó – moratóriumjavaslata ellenére is folytatódott, s döntően hozzájárult ahhoz, hogy Németországban július közepén bankcsődöket jelentettek, mire a betétesek megrohanták a pénzintézeteket. A német kormány július 14-re és 15-re bankszünnapot rendelt el.[222]

1931 első felében – különösen a Creditanstalt bukása után – Magyarországon is nagyarányúvá váltak a külföldi hitelfelmondások.[223] A hazai pénzügyi körök nyugtalansága is fokozta a devizavásárlásokat, amelyek jelentősen csökkentették a jegybank valuta- és érckészletét: az év elején 206 millió P-vel, május végén pedig már csak 148 millió P-vel

rendelkezett a Magyar Nemzeti Bank, jóllehet több külföldi hitelt is felvett az év első hónapjaiban: összesen 170 millió P értékben a Reichsbanktól és a baseli Nemzetközi Fizetések bankjától (Bank for International Settlements). Mindennek nem annyira a bankok fizetőképessége szempontjából, hanem inkább valutárisan voltak súlyos következményei. A bankjegyek ércfedezete először csökkent a stabilizáció óta 40% alá, s július végén már csak 28%-os volt. Annak ellenére, hogy a magyar pénzintézetek minden jelentkező igényt kielégítettek, itthon is fennállt a rön – vagyis a pánikszerű betétkivonás – veszélye, mint az július elején Bukarestben, Szófiában, Athénban, vagy július 13-án Németországban bekövetkezett. Ezért német mintára a magyar kormány július 14–15–16-át bankszünnappá nyilvánította. A tőzsde is bezárt, s csak 1932 áprilisában indult meg egyes állampapírok, majd az év végén néhány részvény adásvétele, a pénzintézeti részvények azonban még akkor is csak a tőzsdei magánforgalomban szerepeltek. A bankzárlatot természetesen nem lehetett huzamos ideig fenntartani, aminek a kormány is tudatában volt. A bankszünnapok alatt ugyanis szüneteltek a kifizetések, nem folytak be az adók és a béreket sem tudták folyósítani. A zárlatot tehát fel kellett oldani, ez azonban nem jelenthette a korábbi állapot egyszerű visszaállítását. A július 17-én megnyílt pénztáraknál a betéteknek csak 5%-át lehetett felvenni – meghatározott kivételekkel (pl. munkabér-kifizetésekhez szükséges összegek) –, majd július 23-tól is csak újabb 5%-hoz juthattak hozzá tulajdonosaik. Ezek a maximálások augusztus 17-ig voltak érvényben, ekkortól kezdődően már csupán egyetlen megkötés létezett: a háromnapos felmondási idő – október elsejétől pedig minden korlátozás megszűnt a betétekkel kapcsolatban. Teljes felszabadításukat az is lehetővé tette, hogy – a várakozással és más országok tapasztalataival ellentétben – Magyarországon nem rohanta meg a közönség az intézeteket. Hoz-

zájárult ehhez, hogy a bankzárlat után elhelyezett összegekkel tulajdonosaik már kezdettől szabadon rendelkezhettek – semmi sem képes a betétesek bizalmát úgy visszaállítani, mint a nyitva tartó pénztárak –, de fő oka – mint erre később még visszatérünk – nyilván az volt, hogy egyetlen jelentősebb pénzintézet sem vált fizetésképtelenné ebben az időszakban. A töretlen bizalmat mutatja, hogy mialatt Bécsben egy budapesti középbank küszöbön álló csődjéről cikkeztek – alaptalanul –, a kérdéses intézet betétei inkább gyarapodtak, mint csökkentek.

Az augusztus közepén kiadott ún. aranypengőrendelet is segítette a hitelezők és betétesek megnyugtatását, akik a koronával már szerezhettek rossz tapasztalatokat a pénz elértéktelenedését illetően. A rendelet előírta, hogy az augusztus 15-e előtti tartozásokat automatikusan ún. aranypengőben teljesítendőknek kell tekinteni, s lehetővé tette ezután az időpont után is a pénzkövetelések aranypengőben történő meghatározását. Az aranypengő és a pengő értékarányát a pénzügyminiszter utasítására a Magyar Nemzeti Bank állapította meg. Bár a kiindulópontként szolgáló 1:1 arány a későbbiekben sem módosult, az aranypengő bevezetése kétségkívül hasznos pszichológiai hatást váltott ki.[224] A magyar valuta ennek következtében azonban „irányított valutává" vált, mert nem aranyfedezete, hanem a jegybank politikája garantálta belföldi stabilitását.[225] Ugyancsak augusztusban jött létre az esetleges fizetésképtelenségek megakadályozására 50 milliós alaptőkével a Magyar Szavatossági Bank, a kormány, a nagyobb pénzintézetek és iparvállalatok részesedésével. A bank szolgálataira azonban sem akkor, sem később nem volt szükség.

A néhány hét után teljesen feloldott betétkivételi korlátozásoknál lényegesen tartósabb intézkedéseknek bizonyultak azok, amelyek a kötött devizagazdálkodás kiépítésének kezdetét jelezték. Ezek közül legfontosabb az első volt,

amely már augusztus elején életbe lépett, s előírta, hogy csak a Magyar Nemzeti Bank engedélyével lehet külföldi devizában fizetéseket végrehajtani, fizetőeszközöket kivinni, valamint külföldi hitelt felvenni. Szintén a központi bank monopóliumát biztosította, hogy az exportból származó devizát ezután neki kellett beszolgáltatni. Hamarosan kötelezővé tették a jelentősebb – 5000 P-n felüli – külföldi tartozások, külföldi fizetőeszközök, értékpapírok tulajdonjogának bejelentését is.[226]

A kötött gazdálkodás ellenére a Magyar Nemzeti Bank devizaállománya nagymértékben lecsökkent 1931 végére. Nyilvánvalóvá vált, hogy az adósságszolgálat teljesítéséhez szükséges évi mintegy 270 millió P értékű deviza nem áll rendelkezésre, újabb külföldi kölcsönökhöz pedig már nem lehetett hozzájutni. A Népszövetség Pénzügyi Bizottságának magyar kérésre kiküldött szakértői ezért a hitelezőknek ún. hitelrögzítést (a korban elterjedt szakkifejezéssel „Stillhalte"-t) ajánlottak. A kormány december 22-én elrendelte a transzfermoratóriumot, ami – a népszövetségi kölcsön kivételével – megtiltotta minden adósság és kamatának külföldre való utalását. Az ily módon felszabadult összegek ellenértékét az újonnan létrehozott Külföldi Hitelezők Alapjába kellett befizetni, amelynek kezelése a hitelezők képviselőinek bevonásával történt. Ezzel párhuzamosan tárgyalások indultak a hitelrögzítésről. Magyar részről először a bankok, majd egy új kormányszerv, a Külföldi Hitelek Országos Bizottsága vett részt a megbeszéléseken. Kezdetben csak a tőketörlesztések elhalasztásáról volt szó, a magyar devizahelyzet azonban olyan gyorsan romlott, hogy a kamatok fizetésére sem állt rendelkezésre elegendő külföldi fizetőeszköz. Ezért 1932-ben megállapodás született az angol és amerikai hitelezőkkel a tőketörlesztés elhalasztásáról, a kamatok ellenértékét pedig a hitelezők pengőben – pl. áruvásárlásra – használták fel. Az ilyen exportot felárral támogat-

ták, amely lehetővé tette az adósság jelentős csökkentését, s az egyébként eladhatatlan termékek kivitelét is ösztönözte. Ezzel először alkalmazták tudatosan a valutapolitikát a konjunktúra- és a kereskedelempolitika eszközeként Magyarországon.[227]

Amint a 20. táblázat mutatja, a magyarországi bankok mérlegfőösszege lényegében stagnált, sőt inkább csökkent az 1930-as évek első felében. Bár a betétek a bankzárlat utáni, s a feloldást követő néhány hónapban nem csökkentek katasztrofális mértékben, s így elkerülhetők voltak a bankösszeomlások, a legnagyobb arányú visszaesés mégis ennél a tételnél mutatkozott. A magyarországi intézetek folyószámlabetétei pl. az egész 1931-es év folyamán 299 millió P-vel, vagyis 17,1%-kal, takarékbetétei 221 millió P-vel, 20,6%-kal, míg a budapestiek folyószámlabetétei 286,5 millió P-vel, vagyis 17,8%-kal, s ezek takarékbetétei 108,8 millió P-vel, 16,5%-kal csökkentek.[228] Ez hasonló volt a német vagy osztrák arányokhoz, s lényegesen alatta maradt a román, jugoszláv és bolgár bankok veszteségeinek. Az utóbbiaknál a betétállomány 40-50%-kal is csökkent. A hazai bankok betétei a következő években megközelítőleg ezen az 1931. végi szinten stabilizálódtak. A csökkenés, illetve stagnálás oka a külföldi betétek kiszivárgásán kívül az volt, hogy a hazai tőkeképződés lelassult – a megtakarítások 1/9 részükre estek vissza –, s az egyébként bankbetétként hasznosuló tőkéket most inkább tezaurálták (bankokon kívül halmozták fel) vagy ingatlanokba fektették tulajdonosaik. A többi passzív mérlegtétel között jelentősen növekedett a visszleszámítolt váltók állománya – különösen a fővárosban –, mert a pénzintézetek – betétforrásaik apadását ellensúlyozandó – egyre fokozottabban vették igénybe a jegybanki hiteleket. 1932-ben további kisebb visszaesés volt tapasztalható majdnem minden passzív üzletágban – a váltóleszámítolás kivételével. 1933-ban a mérlegek a fővárosi intézeteknél már a

pénzügyi válság enyhülését jelezték, elsősorban a betétek némi növekedésével, vidéken azonban tovább tartott a válság. 1931 második felében jelentősen csökkentek a bankoknak a húszas évek végén erősen felduzzadt készpénz- és devizakészletei is.[229] A mérleg vagyon oldalán az értékpapírtárcában jelentős visszaesés elsősorban azért nem következett be, mert már korábban zuhantak az árfolyamok, s a bankszünnapokkal egy időben – mint említettük – a tőzsde is jó időre bezárt.

Az aktívák között leginkább a folyószámlahitelek zsugorodtak, s ez a folyamat egészen 1935-ig tartott. A jelzálogkölcsönök állománya kezdetben inkább stagnált, s csak a pénzügyi válság kirobbanása után egy-két évvel esett vissza nagyobb mértékben, akkor, amikor egyes üzletágaknál már a javulás jelei mutatkoztak. Ennek oka főként az új hitelfolyósítások szinte teljes beszüntetése volt, de közrejátszottak a jelentékenyebb törlesztések is. A váltóállomány 1928 óta folyamatosan nagy ütemben nőtt, s nem változott ez a tendencia a válság első éveiben sem. Csökkenés csak 1933-ban regisztrálható. Különösen érvényes ez a budapesti intézetekre, mivel ezek vidéki érdekeltségeiket és affiliációikat váltóik viszontleszámítolásával segítették. A pénzügyileg kevésbé megalapozott vidéki bankokat és takarékpénztárakat ugyanis a válság nemcsak hosszabban, hanem súlyosabban érintette, mint a fővárosiakat, ami megmutatkozott forgalmuk lényegesen nagyobb arányú visszaesésében, s a gyakoribb fizetésképtelenségekben is.

Mint láttuk, a bankok mérlegfőösszegeiben nem volt lényeges visszaesés, a jövedelmek azonban a válság során nagymértékben csökkentek. A budapesti bankoknál pl. 1932-től gyorsult fel ez a folyamat. 1928-ban a jövedelmek a vagyon 7,4%-át, 1933-ban pedig már csupán 4,4%-át tették ki.[230] Különösen nagymértékben esett vissza az értékpapírokból és a szelvénybeváltásból származó jövedelem. A legna-

gyobb üzletágnak minősülő váltóhitelezés jelentősen nőtt a válság során, így a váltókamat-bevételek csak kissé csökkentek, a relatív visszaesés azonban itt is jelentős: 1928-ban a váltóhitel-állomány 7%-át, 1933-ban 4,6%-át alkották a váltókamat-bevétel alatt elkönyvelt jövedelmek. A kamatbevételek relatív visszaesésének, általában a jövedelmezőség csökkenésének okai közül említést érdemelnek az Országos Hitelügyi Tanács elrendelte – különféle gazdaságpolitikai célokat szolgáló – kamatlábcsökkentések és más, ún. „adósvédelmi", illetve „gazdaságvédelmi" intézkedések, s általában az adósok csökkenő fizetőképessége. A budapestieknél lényegesen nagyobb mértékben csökkent a vidéki pénzintézetek kamatjövedelme.[231]

A valuta- és devizaforgalom korlátozása hasonló hatással járt a bankok üzletstruktúrájára, mint a húszas évek első felében. A fontos és jövedelmező valuta- és devizaügyletek visszaestek, ugyanakkor a valutáris kötöttségek fellendítették az ún. kompenzációs üzleteket. A Hitelbank már 1932-ben vállalatokat alapított erre a sajátos, naturális jegyeket hordozó külkereskedelmi tevékenységre (Magyar–Jugoszláv, Magyar–Csehszlovák Árucsereforgalmi Kft.).

Összességében a magyar bankok nemzetközi összehasonlításban viszonylag kis áldozatokkal jutottak túl a válságon. Nem került sor látványos alaptőke-leszállításokra, tartalék-felhasználásokra, leírásokra. Hozzájárulhattak ehhez a már régóta működő bankfelügyelet, s a kormány, illetve a jegybank – részben később tárgyalandó – intézkedései, de a magyar hitelszervezet viszonylagos szilárdságának okai között meg kell említeni a vezető intézetek szolid üzletpolitikáját, amely elsősorban a likviditási szempontok figyelembevételét jelentette. A tőkeszegénység következtében bankjaink csak a legmegalapozottabb hiteligényeket voltak képesek kielégíteni, ami javította a megfelelő törlesztés esélyeit. Nem fagytak be olyan hatalmas tőkéik az iparba, mint pl. a Credit-

anstaltnak, s nem vettek részt olyan nagy arányú spekulációkban sem, mint pl. bécsi társaik, amelyeknek a frankspekulációs üzletek nagy veszteségeket okoztak ebben az időszakban. Így az állam – pl. Ausztriától vagy Németországtól eltérően – nem kényszerült mélyen a zsebébe nyúlni, de nem került sor átmeneti bankállamosításokra sem. A törvénykezési intézkedések elegendőnek bizonyultak a hitelválság súlyos következményeinek elkerülésére.

A pénzintézetek az akut válság idején, 1931 közepétől tanúsított igen nagy ellenálló képességét jól mutatja, hogy – jóllehet számuk igen magas volt – ekkoriban kevesebb szűnt meg közülük, mint korábban, a depressziós időszakban. Összességében 1929–1934 között 17%-os volt a csökkenés.[232] A hitelintézetek nagy száma régóta foglalkoztatta a hazai közvéleményt és gazdaságpolitikusokat. Mint láttuk, már a századfordulón is a „túlfejlettséget" tartották a magyar bankrendszer egyik fő sajátosságának. Jellemző módon a „bankkérdés" akkoriban sokkal inkább az önálló vagy közös jegybank dilemmáját jelentette, de az első világháborút követően kezdték az úgymond „túlburjánzott" bankrendszer racionalizálásának szükségességét, illetve ennek mikéntjét érteni alatta.[233] Ekkoriban – s különösen a válság alatt – már tervezetek sora született arról, hogyan lehetne – központi beavatkozással – lényegesen redukálni a hitelintézetek számát, s fennállásának kezdete óta a Pénzintézeti Központ is ennek elősegítését tartotta egyik fő feladatának.[234] Míg Nagy–Britanniában a Big Five a világháború után is sorra olvasztotta magába a kis- és középbankokat, Németországban pedig a legnagyobb bankok fuzionáltak (pl. 1922-ben a Darmstädter Bank és a Nationalbank für Deutschland vagy 1929-ben a Deutsche Bank és a Discontogesellschaft), addig Magyarországon a pénzintézetek száma végül is spontán módon kezdett el csökkenni a húszas évek második felében, de még mindig csak kis mértékben. Ezt követően a válság

ellenére sem haladt jelentősen előre ez a koncentrációs folyamat. A hitelintézeti felszámolások az országos átlagnál is kisebb mértékben érintették a fővárosi bankokat, amelyek körében csak két jelentősebb fúzió ment végbe: 1936-ban a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete, az Altruista Bankként is emlegetett Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége és a Magyar Földhitelintézet egyesülésének eredményeképp létrejött az Országos Földhitelintézet, 1938-ban pedig a Magyar Általános Takarékpénztár olvadt be a Magyar Általános Hitelbankba. Az utóbbi egyesülés ugyan a kisebb intézet közgyűlési határozata nyomán indult meg, s így az érintettek önkéntesnek minősítették, a Hitelbank azonban igazából a Magyar Nemzeti Bank, a Pénzintézeti Központ és a pénzügyi kormányzat nyomására olvasztotta be a legyengült takarékpénztárt.[235] Hiába írtak a lapok egy időben mint tényről a két legnagyobb bank hamarosan bekövetkező egyesüléséről – korabeli kifejezéssel a „pénzintézeti egyke" létrejöttéről –, a világháborúk között a fentieken, s a Hitelbank – már említett – 1924-es akcióján kívül nem voltak jelentősebb fúziók, ezek során pedig – mint láttuk – nem szűnt meg első vonalba tartozó bank vagy takarékpénztár önállósága.[236] Az intézetek nagy száma – egyre bővülő fiókhálózattal –, valamint a koncentrációs folyamat lassúsága továbbra is a magyar hitelszervezeti fejlődés egyik fontos jellemzője maradt.

A hitelintézeti struktúra ennek ellenére nem maradt változatlan. Megfigyelhető bizonyos eltolódás a hagyományos felépítésű és funkciókat betöltő magánbankok és a tucatnyi különleges működési körrel és jogosítvánnyal rendelkező, általában közös állami-magángazdasági alapítású és jellegű hitelintézet jelentőségében, természetesen az utóbbiak javára. Ezek egyben a megerősödő állami befolyás immár közvetlen ágenseinek is tekinthetők a hiteléletben. Létrejöttük más országokban is megfigyelhető e korban. Elsősorban

speciális feladatokat láttak el.[237] Közöttük legfontosabb kétségkívül a már többször említett Pénzintézeti Központ (1916) volt, s ugyancsak érintettük a Magyar Szavatossági Bank (1931) létrehozását is. A legrégibb az Országos Központi Hitelszövetkezet (1898) volt, ami – az ún. „központkényszer" értelmében – már 1920-tól kötelezően tömörítette a több mint ezer hazai hitelszövetkezetet. Megemlítendő még az Iparosok Országos Központi Hitelszövetkezete (1920), az Országos Magyar Ipari Jelzálogintézet (1928), a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezet (LEBOSZ, 1929), a Hitelintézetek Szövetkezete (1933), az Ipari Munkaszervező Intézet (1933), a már nevében is kevéssé „ügyfélbarát" Magyar Pénz- és Tőkepiac Szabályozására Alakult Intézet Rt. (1939) stb.[238]

Új banktípusként a két világháború között megjelentek Magyarországon is a lakásépítési hitelintézetek/szövetkezetek (Országos Lakásépítési Hitelszövetkezet – 1930; Országos Kislakásépítési Szövetkezet), és a meghatározott társadalmi csoportok hiteligényeit kielégíteni hivatott pénzintézetek. Ezek részvénytársasági vagy szövetkezeti formában működtek. Ennek ellenére a hitelintézetek közötti kisfokú munkamegosztás továbbra is a hazai pénzügyi rendszer egyik sajátossága maradt.[239]

A bankok tőkefelszívó-képességének csökkenése kihatott ipari kapcsolataikra is. Némelyik intézet – pl. az Olasz–Magyar Bank – tudatosan az érdekeltségek felszámolásának, vagy legalább jelentős csökkentésének útját járta, de az fel sem merült Magyarországon, hogy a vegyes bankok típusát a krízis után – Belgiumhoz vagy Olaszországhoz hasonlóan – törvényekkel szüntessék meg, annál is kevésbé, mert a bankok viszonylag stabilnak bizonyultak a válság során is. A helyzet ebben a tekintetben inkább a németországihoz hasonlított: itt is, ott is javaslatok születtek az univerzális bankok rendszerének átalakítására, de végül nem történt köz-

ponti beavatkozás. Ez annál is inkább érthető volt, mert a bankok ipari befolyása – legalábbis relatíve – tudatos mérséklő üzletpolitika híján is jelentősen csökkent. A bankkoncentráció vontatottsága mellett – amely növelte az iparvállalatok mozgásterét – fontos oka volt ennek, hogy az ipari vállalkozások egyre inkább önfinanszírozóvá váltak. *Varga István* számításai szerint a legnagyobb fővárosi bankok tulajdonosi részesedése az iparvállalatok alaptőkéjében 1925-ben 143,4 millió P, 1937-ben 176 millió P értékű volt. Ez a növekedés azonban a mérlegfőösszegek arányában már jelentős csökkenést takar: az 1925-ös 15,7%, 1937-re 9%-ra zsugorodott.[240] Az iparvállalatok oldaláról vizsgálva a jelenséget még ennél is nagyobb visszaesés tapasztalható (ld. 21. táblázat).

21. táblázat. A BUDAPESTI BANKOK IPARI ÉRDEKELTSÉGEINEK ALAKULÁSA, 1924–1937

Év	Ipari érdekeltségek száma	Az összes iparvállalat száma	A bankérdekeltségek aránya (%)
1924	582	2876	20,2
1937	131	4036	3,2

Forrás: Stefan Varga: *Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn.* I. m. 205–208.

Az ilyen számításokat persze megfelelő kritikával kell kezelnünk – már csak azért is, mert csupán az iparvállalatok számát vették alapul. Mivel a későbbi kalkulációk sem hoztak lényegesen eltérő eredményt,[241] szinte bizonyosnak tűnik, hogy nem helytálló az a koncepció, amely szerint a válság alatt és után is jelentősen fokozódott a bankok ipari befolyása.[242]

Annak ellenére, hogy a pénzügyi válság nálunk nem hozott látványos összeomlásokat, az 1931. július 14–16-i bankzárlat és az azt követő rendelkezések választóvonalat jelente-

nek a magyar hitelügy történetében is, elsősorban azért, mert ezekhez hasonló közvetlen állami beavatkozás azelőtt nem fordult elő.

Miként a válság periódusa Németországban, az Egyesült Államokban vagy Angliában a bankfelügyelet bevezetésének időszaka volt, az e téren úttörő Magyarországon is tovább haladt a pénzintézetek egyre szigorúbb állami ellenőrzésének kiépítése. Ezen az úton fontos lépés volt az Országos Hitelügyi Tanács felállítása, amely még 1931 októberében megtörtént.[243] Tagjait a Pénzügyminisztérium mellett egyebek között a TÉBE, a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ delegálta. A Tanács kiterjedt jogköre nyilvánvalóan csökkentette az intézetek üzleti szabadságát. Megszabhatta pl. a betétek kamatainak felső határát, revízióra utasíthatta a Pénzintézeti Központot, végső esetben pedig elrendelhette egy pénzintézet kényszerfelszámolását is. A kamat maximálása a marge és így a jövedelmek – már tárgyalt – csökkenésének is egyik oka lett. A bankfelügyelet kiépítése – bár nem ezen a néven – tovább folytatódott 1932-ben: ekkor – a bankok körében nagy felzúdulást kiváltva – elrendelték a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ részére havi kimutatások benyújtását. Az évtized végén pedig a Pénzintézeti Központ kötelező revíziója terjedt ki előbb az 5–20 millió P közötti saját tőkével rendelkező, majd pedig az összes hitelintézetre. A Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ felügyeleti hatásköre még a bankok személyzeti politikáját sem hagyta érintetlenül: csak e két intézmény engedélyével alkalmazhatták igazgatóikat. Ez a rendelet a zsidóüldözésekkel állt összefüggésben és nem azzal a hivatalos indoklással, hogy egyébként fennállt a veszélye a legképzettebb államigazgatási szakemberek elcsábításának. Ez a példa pregnánsan mutatja, hogy a korszakban az állam jóval nagyobb szerepet töltött be a pénzügyi életben, mint amennyire a válság, illetve utóhatásainak leküzdése érdekében fel-

tétlenül szükség lett volna. Az állami beavatkozás fokozódása tehát nem magyarázható egyedül gazdasági tényezőkkel.

A jegybank – mint az eddigiekből is kitűnik – egyre több hatósági feladatot látott el. Engedélye nélkül nem lehetett külföldről értékpapírt vásárolni és külföldre eladni, majd be kellett jelenteni hozzá az aranykészleteket. Alapszabályai is jelentősen megváltoztak. 1933-ban kivételként lehetővé tették, hogy a kormány 100 millió P értékben kölcsönt vegyen fel a Magyar Nemzeti Banktól a mezőgazdasági tartozások rendezésére. Ugyanakkor a kötelező fedezeti arányt 24%-ra csökkentették. Még jelentősebb alapszabály-módosításokra került sor 1938-ban, amikor teljesen eltörölték a bankjegyek ércfedezetét előíró szabályokat, s felhatalmazták a jegybankot nyílt piaci műveletek végrehajtására is. A bank államigazgatási szerv jellegét fokozta az a rendelkezés, hogy a pénzintézetek vezetői ezentúl nem kerültek a főtanácsba. Így nem volt meglepő, hogy a kormány hamarosan lehetőséget kapott újabb 100 millió P jegybanki hitel felvételére is.

A gazdasági helyzet általános jobbra fordulásával párhuzamosan 1935-től fokozatosan javult a hitelügy is. Mindez persze viszonylagosnak tekinthető, hiszen a legtöbb fontos mutató alapján egészen a háborús konjunktúráig nem következett be teljes regenerálódás. A betétállomány pl. 1937-ben már-már elérte az 1930-as szintet, de 1938 tavaszának politikai megrázkódtatásai újabb jelentős visszaesést hoztak, ismét megindult a tőke külföldre menekítése, tezaurálása, tárgyi értékekbe fektetése. A viszonylagosság még inkább igaz, ha időszakunkat az aranykorral, az első világháború előtti évekkel hasonlítjuk össze. A hitelintézetek kimutatott tiszta nyeresége 1938-ban még mindig meg sem közelítette a 25 évvel ezelőttit.

1938-ban megindult a harmincas években a magyar hitelélet egyik neuralgikus pontjának számító ún. gazdatartozások problémájának rendezése. A rendkívül súlyos agrárválság

következtében mezőgazdasági termelők sora vált fizetésképtelenné bankjával szemben. 1931-től – a pénzintézetek nagy zúgolódását kiváltva – több kormányrendelet írta elő, hogy az ún. földteherrendezési eljárás megindítása során az ingatlanokat nem lehet árveréssel értékesíteni. Ez természetesen súlyosan érintette a hitelező pénzintézeteket, mindenekelőtt a kisebb vidéki bankokat és takarékpénztárakat, hiszen követeléseik ezáltal befagytak. A rendezés során fokozatosan megszüntették az eladósodott birtokok védelmét, így az adósság behajthatóvá vált, már csak azért is, mert a termelőknél a háborús konjunktúra következtében jelentős tőkék halmozódtak fel.[244]

A győri programként ismeretes 1938-as nagy állami beruházási terv meghirdetése után az állami túlsúly tovább növekedett a pénzügyek terén, hiszen a – jelentős részben fegyverkezési – elképzelések megvalósítása főként hitelekből történt.[245] Az 1939. évi II. tc. felhatalmazta a kormányt, hogy honvédelmi célokból szabályozza a pénzforgalmat, a jegybank és a Pénzintézeti Központ működését, s immár tág lehetőségeket nyújtott állami hitelek felvételéhez is. Még a magánbankoktól felvett hitelek végső forrása is többnyire a jegybank volt, mert ezeket olyan kincstári váltókra folyósították, amelyeket aztán a központi banknál visszleszámítoltattak.

A háborús gazdálkodás pénzszükségletét már 1941-től növekvően, 1944 márciusától pedig szinte kizárólag fedezetlen jegykibocsátással igyekeztek biztosítani. A bankjegyforgalom 1938–1944 között egy főre számítva mintegy 12-szeresére nőtt (ld. 22. táblázat). A Magyar Nemzeti Bank a magánhitelek irányítására is törekedett, főként 1942-től, amikor bevezették az ún. szelektív hitelpolitikát. Ez azt jelentette, hogy a jegybank a pénzintézetek üzletpolitikájában

22. táblázat. A MAGYAR NEMZETI BANK BANKJEGYFORGALMA ÉS LESZÁMÍTOLÁSA, 1938–1944 (MILLIÓ P)

	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944. nov. 30.
Tényleges bankjegyforgalom	863	975	1387	1984	2958	4392	10 672
Bankjegyfedezeti arányszám (%)	25,01	20,47	11,39	5,9	3,51	2,36	0,98
Leszámítolt váltók, közraktári jegyek és értékpapírok	511	585	710	1196	2107	3596	11 977

Forrás: *A magyar hitelpolitika* I. m. 55.

igyekezett érvényesíteni a központi, elsősorban háborús célokat, az úgymond egyéni vagyonszerzéssel szemben. Megkövetelte a bankoktól, hogy ne csak a megtérülést és kockázatot, hanem azt is vizsgálják, hogy hiteleik felhasználása megfelel-e ezeknek a „magasabb" céloknak: a hitel nem fogyasztási célú tőkekivonást hivatott-e pótolni stb. Igaz, ellenőrzése csak közvetett volt – eltérően a második világháborút követő évektől –, de mindenesetre tovább erősítette az ún. kettős központosítást.[246] A kortárs közgazdászok által használt fogalom azt jelentette, hogy a magyar hitelintézetek anyagilag, azaz pénzforrásaikat illetően elsősorban a Magyar Nemzeti Bankra voltak kénytelenek támaszkodni, míg alakilag – vagyis a szabályok betartásának ellenőrzése szempontjából – a Pénzintézeti Központ fennhatóságát kellett elismerniük.

VIII. AZ ÁLLAMOSÍTÁSOK

Magyarország német megszállása a hitelügyben komoly fennakadásokat hozott. A zsidótörvények korlátozásai és a háború a bankok tisztviselői és vezető gárdájában már egyébként is nagy károkat okoztak, a német megszállás után bekövetkező személycserék pedig tovább súlyosbították a helyzetet. A sűrűsödő bombázások akadályozták a munkát: csupán példa az uralkodó bizonytalanságérzetre, hogy a pénzintézetek feljegyzéseiket több példányban készítették, s a másolatokat vidéken vagy bombabiztos pincékben őrizték. A Szálasi-féle hatalomátvételt követően, 1944 októberének közepétől a zűrzavar tovább fokozódott: újabb és újabb változások következtek a legfontosabb pénzügyi posztokon. A főváros ostroma alatt a hitelélet teljesen szünetelt, de a legfőbb intézetekben már egy nappal a pesti oldal felszabadulása után – 1945. január 19-én – jelentkeztek az alkalmazottak, akik közül sokan munkahelyükön vészelték át a harcokat.

Az épületek legtöbbje erősen megrongálódott. Különösen súlyos károk érték a Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank budapesti palotáját. Fűtés nélkül, néhány helyiséget használhatóvá téve kezdtek el dolgozni másutt is.[247] A munka legnagyobb akadálya azonban a súlyos tőkehiány volt, amelynek következtében jelentősebb hitelezésre jó ideig nem kerülhetett sor. A tőkeínséget – a háborús károk mellett – főként az okozta, hogy a nyilasok menekülésük során nyugatra vitték a Magyar Nemzeti Bank pénz- és aranykészletét. A hitelfolyósítás akkor kezdődhetett meg, amikor a Nemzeti Bank hozzálátott a bankjegykibocsátáshoz. Rövidesen megindult az – ugyancsak a nyilas kormány által elszállított – nagy címletű bankjegyek hazaáramlása is, emellett a fegyverszüneti egyezmény a

szovjet hadsereget is felhatalmazta pénz kibocsátására, amely élt is ezzel a jogával.[248]

A pénzintézetek az első hónapokban csak előleghez jutottak a Magyar Nemzeti Banktól, amiből kisebb – elsősorban a közellátás szempontjából létfontosságú – műveletekre és a bérköltségekre futotta. Az 1945-ös év második felében megkezdődött jelentősebb hitelezések jórészt központi akciókhoz kapcsolódtak. Ezek során meghatározott, pontosan körülhatárolt célokra történt a folyósítás, pl. vetőmagvásárlásra, tetőfedésre vagy iparindítási célokra. Főként az építőanyag- és textilipari vállalatokat részesítették előnyben. Az első világháború utáni időszakhoz képest feltűnő eltérés, hogy most – legalábbis részben – valorizálva adták a kölcsönöket.[249]

A Magyar Nemzeti Bank pénzkibocsátására a kormánynak azért is égető szüksége volt, mert az állami bevételek 1945 második felében a kiadásoknak csupán 5,7–8,3%-át biztosították.[250] A többit a jegybank segítségével teremtette elő a kormányzat, amire még az 1939-es háborús kivételes törvények hatalmazták fel. A fedezetlen bankjegyek tömege természetesen felgyorsította a már az 1938-as győri program óta tartó pénzromlást, az első világháború utánihoz hasonló inflációs folyamatot indítva el.[251] Megállítására 1945 decemberében bankjegydézsmát hajtottak végre. Ez a hiteléletnek nagy megrázkódtatást okozott – csakúgy mint az első világháború után – és az inflációt csupán rövid időre lassította le, hiszen a végleges javulás feltételei még nem voltak adottak. A hasonlóságok mellett azonban csakhamar a lényeges különbséget is tapasztalhatták a kortársak: az infláció üteme ugyanis lényegesen gyorsabb volt az első világháború utáninál. Az állami bevételek növelését célozta – az 1924-es takarékkoronához hasonló megoldásként – az ún. adópengő bevezetése 1946. január 1-jén. Ez a kvázi-valutává váló pénzügytechnikai eszköz a kivetett és behajtott adók közötti,

az infláció előrehaladtával egyre jelentősebb reálérték-különbséget volt hivatott csökkenteni. Emellett a magángazdaságnak nyújtott hiteleket és a takarékbetéteket is valorizálni szándékoztak létrehozásával. Az adópengő értékét azonban nem reálisan állapították meg, így az év közepére – az egykori takarékkoronától eltérően – már nem tudta betölteni szerepét, sőt maga is hozzájárult a pengő pénzfunkciójának szinte teljes megszűnéséhez: rövid ideig kiszorította a pengőjegyeket a forgalomból, de aztán elértéktelenedése a pengőéhez hasonló méreteket öltött. 1946 júliusának második felében a forgalomban lévő bankjegyek összértéke már csupán kb. 600 000 dollárnak felelt meg. Ez – a pénz rendkívüli forgási sebessége mellett is – hihetetlenül csekély összeg volt. A gazdasági életben a törtarany és a dollár töltötte be a csereeszköz szerepét, illetve – elsősorban vidéken – a naturális csere kapcsolt ki mindenféle közvetítő eszközt. A valutaproblémát a forint bevezetése oldotta meg.

A hitelszervezet szerepe az infláció következtében jelentősen csökkent. Előrehaladtával ugyanis a pénztőke egyre inkább megsemmisült, ami az egész gazdaságban nyilván elsősorban a hitelszektort érintette súlyosan. A budapesti nagybankok esetében ezt némileg ellensúlyozta, hogy iparvállalati érdekeltségi hálózatuk révén – mivel a reáltőke kevésbé értéktelenedett el – bizonyos veszteséget ellensúlyozni voltak képesek. A jegybank ugyan nem állt közvetlen kapcsolatban az iparral és kereskedelemmel, s így a bankok közvetítő szerepe nélkülözhetetlen maradt, de a pénzintézetek betétállománya igen alacsony szinten mozgott, s így egyedüli pénzforrásuk a központi bank lehetett. A hitelintézetek önállósága egyre inkább névlegessé vált: az üzleti döntéseket már mind kevésbé hozták maguk a bankok, mert a Hitelvéleményező Tanács döntő szerephez jutott a kölcsönök elosztásában. E hatóság tagjait a Gazdasági Főtanács, a gazdasági tárcák, a – pénzügyminisztériumnak immár teljesen

alárendelt – Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ delegálták. A központi hitelbírálat szervei, s főként azok összetétele gyakran változott, de a szempontok kevésbé: az ún. akcióhitelek folyósítása során a hagyományos üzleti szempontokat a naturális megfontolások váltották fel. A jóvátételre való termelés, a mezőgazdasági és élelmiszeripari célok prioritást élveztek e szervek döntéseiben.[252]

A bankok korábbi fő üzletágai is stagnáltak. A tőzsde zárva volt, bár a tőzsdén kívüli értékpapírüzlet, s a féllegális arany-, valuta- és kosztpénzüzlet jelentett némi kereseti forrást.[253] Ezenkívül a pénzromlás és a központi beavatkozás olyan mértékben növelte meg az intézetek adminisztrációs feladatait, hogy az már önmagában is csökkentette a rentabilitást. Mivel a fővárosi intézetek a fenntartásukhoz szükséges kiadásokat is nehezen tudták előteremteni, ezért – mint az első világháború utáni hasonló helyzetben is – újra felvetődött méretük csökkentésének szükségessége. Ebben a kérdésben azonban gyakorlatilag most sem történt semmi, az államosításokig mindössze eggyel csökkent a budapesti hitelintézetek száma. Csupán két jelentősebb összeolvadás volt: a Magyar Általános Hitelbank beolvasztotta a MOKTÁR-t, s a Pesti Hazai Első Takarékpénztár saját leánybankját, a Hazai Bankot. A fúziók – egészen eltérő gazdasági filozófia alapján – majd az államosítás után kerültek valóban napirendre. Megindult azonban a zsugorodás egy másik területen: a bankok egyre többet adtak el ingatlanjaik és érdekeltségeik, illetve érdekeltségi hányadaik közül. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a Salgótarjáni Kőszénbánya és a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű részvényeiből értékesített nagyobb mennyiséget. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár néhány épületét bocsátotta áruba, hogy palotájának helyreállítási kiadásait fedezze. A károk lényegesen nagyobbak voltak, mint az első világháború idején, amikor csupán a

frissen felavatott épület hadi célokra igénybe vett réz tetőburkolatának pótlására volt szükség.

A forint bevezetését – amelyre 1946. augusztus 1-jén került sor – és értékállóságának biztosítását megkönnyítette, hogy ekkorra – mint láttuk – a pénztőke gyakorlatilag már teljesen megsemmisült, s így alig kellett az új pénzre régit átváltani – összesen csupán 7 millió forintnyit. Az átváltási árfolyam szerint egy forint egyenlő volt 400 ezer quadrillió (ez a 4-es szám után 29 db nullát jelentett) P-vel és 200 millió adópengővel. Az 1946 augusztus végéig forgalomba került 371,6 millió forint reálértéke az 1936. augusztus 31-i pénzállománynak csak 17,3%-a maradt[254] (ld. 23. táblázat). A stabilizációt követő hetekben a pénzhiány olyan nagy mértékű volt, hogy a fizetési forgalomban komoly fennakadások jelentkeztek. A nehézségeket csak az mérsékelte, hogy az infláció utolsó hónapjaiban a gazdaság szinte teljesen megbénult, s így csökkent az igény a fizetőeszköz iránt is. [255]

23. táblázat. AZ 1946/1947. ÉVI KÉSZPÉNZFORGALOM ÉS ÖSSZEVETÉSE AZ 1936/1937. ÉVIVEL

	A forgalomban lévő készpénz (millió forint)	A készpénzforgalom reálértéke az 1936/1937. évi megfelelő időpont %-ában
1946. augusztus 31.	371,6	17,3
1946. október 31.	885,1	40,6
1946. december 31.	1023,7	48,7
1947. február 28.	1150,0	55,9
1947. március 31.	1230,6	58,6
1947. május 31.	1476,2	68,2

Forrás: *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 54. szám. I. m. 4.

A forint bevezetése megteremtette ugyan az értékálló nemzeti valutát, a pénzintézetek azonban ezzel sem nyerték vissza a gazdaságban korábbi pozícióikat. A betétállomány készpénzforgalomhoz való viszonya mutatja a pénzintézetek jelentőségének csökkenését a fizetési forgalomban és a hitelnyújtásokban. Míg 1937 végén minden forgalomban levő készpénzpengőre 4,16 jutott betétekben, addig 1947 júliusában a forint esetében ugyanez az arányszám 0,45 volt.[256] 1947. május 15-én a fővárosi hitelintézetek betétállománya 443,3 millió forintot tett ki, amelyből 92,3 millió a takarékbetétekre, 351 millió pedig folyószámla-betétekre esett. Ezek 1937-es pengőre átszámítva, s az akkori állománnyal összevetve azt mutatják, hogy a takarékbetétek 1947-ben a háború előttinek 4%-át, a folyószámlabetétek 10%-át érték el csupán. A két világháborút követő infláció utáni stabilizáció adatait összehasonlítva azt látjuk, hogy a húszas évek stabilizációját gyorsabb betétképződés követte.[257] Ennek legfőbb akadálya most részben a pénzszűke, részben a közönség bizalmatlansága volt. A néhány évtized alatt két nagy inflációt átélt ország lakossága nehezen hitte el, hogy érdemes pénzét bankokban tartania. A tőkeellenes politikai megnyilvánulások igen gyakoriak voltak 1945 után, s ez szintén csökkentette a közönség pénzintézetek iránti bizalmát, a megtakarítási hajlandóságot. Amikor pl. 1947 tavaszán először vetődött fel komolyabban a bankok államosítása, a betétállomány fejlődése megtorpant. A központilag meghatározott alacsony kamatok sem hatottak eléggé ösztönzően[258] (ld. 24. táblázat).

A bankbetétek stabilizáció utáni lassú növekedése, illetve általában a bankok nem megfelelő tőkeellátottsága továbbra is alacsonyan tartotta a pénzintézetek rentabilitását, jóllehet azok a kamaton kívül jelentős jutalékokat is felszámoltak ügyfeleiknek. A tőzsdét ugyan újra megnyitották a

24. táblázat. AZ 1924/1925. ÉVI ÉS AZ 1946/1947. ÉVI BETÉTKÉPZŐDÉS ÖSSZEHASONLÍTÁSA

	A betétállomány havonkénti emelkedése[a] (millió 1924/1925. évi vásárlóerejű aranykoronában)	
	1924/1925	1946/1947
1946. augusztus	8,8	15,1
1946. szeptember	28,6	24,2
1946. október	48,7	22,9
1946. november	19,1	26,5
1946. december	19,1	9,1
1947. január	15,3	11,8
1947. február	16,7	23,6
1947. március	7,8	8,5
1947. április	12,1	7,7
1947. május	10,9	23,8
Összesen	187,1	173,2

[a] A budapesti nagybankok és a Postatakarékpénztár adatai.
Forrás: *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 54. szám. I. m. 8.

forint bevezetése után, de az egy rövid élénk üzleti periódust követően igen kis forgalmat bonyolított le. A tőzsdei pangásban is közrejátszott az erősödő központi irányítás, amely – a politikai tendenciáknak megfelelően – „spekulációs" célokra nem engedélyezte hitelek nyújtását és célja volt a tőzsde kikapcsolása a gazdasági életből. Ebben a helyzetben az áruüzlet továbbra is a pénzintézetek nagy jelentőségű üzletága maradt.[259]

A pénzszűke már önmagában is korlátozta a bankok tevékenységét, ráadásul a közvetlen állami ellenőrzés is egyre fokozódott a stabilizáció után. Az ellenőrzés fő intézménye a pénzügyminisztériumon kívül a Magyar Nemzeti Bank és a

Pénzintézeti Központ volt, s emellett természetesen a gazdasági csúcsminisztériumként működő – gyakorlatilag kommunista vezetésű – Gazdasági Főtanács.[260] A Magyar Nemzeti Bank elveszítette függetlensége minden maradványát. A pártok – miként a gazdaság és a politika más területeit is – paritásos alapon irányították a jegybankot. E körülmények eredményeként kortárs vélemények szerint a pénzintézetek már jóval az államosítások jogi aktusa előtt is mintegy kvázi államosított állapotba kerültek. Szinte megszűnt a bankok vállalkozói tevékenysége, s csak egyfajta szolgáltató funkciót töltöttek be. A hiteligények elbírálása továbbra is igen szigorú maradt, mindinkább kikapcsolva a hitelintézeteket a döntéshozatalból. A gazdaságirányítás mindenféle hitelezést ellenőrzött.[261] A bankok még csekélyke saját betétjeiket sem használhatták fel teljesen szabadon hitelnyújtásra, különösen azt követően, hogy 1946. december 3-án a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság hatáskörébe került a pénzintézetek saját eszközeiből folyósított hitelek nagy részének elosztása is. Így a kölcsönök 90%-át a Hitelvéleményező Bizottság döntése alapján folyósították a bankok, a fennmaradó hányadot pedig az ún. szelektív hitelpolitikai irányelvek – a fogalom ismert az 1940-es évek első feléből – szerint, amelyekben a politikai szempontok ugyancsak erősen jelen voltak. A hitelek jelentős aránya az állami tulajdonú, illetve kezelésű vállalatok és a mezőgazdasági felvásárlás céljait szolgálta – a központi hitelengedélyező szerv előírásai szerint –, hátrányos helyzetbe hozva a magángazdaságot. A központilag megszabott kamatlábak, illetve a szelektív hitelezési irányelvek képében megjelenő hatósági beavatkozás következtében természetesen a hiteléletben is megjelent a feketepiac, amely elsősorban azt jelentette, hogy sokan nem betétként helyezték el felesleges tőkéjüket, hanem magasabb kamattal „kosztoltatták" (hetipénz) azt.[262]

A „száraz államosítás" periódusában a pénzintézetek külföldi kapcsolatai – összevetve a korábbi évtizedekkel – szintén csekélyek voltak. Ami mégis fennállt, az az áruüzleteikhez kötődött, illetve a külkereskedelmi forgalomhoz szükséges kölcsönök megszerzése céljából jött létre. A Nagy-Britanniából, az Egyesült Államokból, Svájcból és Svédországból folyósított hitelek említhetők meg mint jelentősebbek. Az előző évek erős német gazdasági orientációja természetesen megszűnt, bizonyos területeken a Szovjetunió vette át Németország szerepét. Ennek látványos példája a pénzügyek területén, hogy a Magyar Általános Hitelbank főrészvényesévé a Szovjetunió vált, mivel a Dresdner Bank részvényei – a fegyverszünet értelmében – tulajdonába kerültek. A kommunista párt 1947-ben mind egyértelműbb hatalomátvételi törekvései rövidesen fékezni kezdték a nyugati pénzügyi kapcsolatok kiépítését, amit jól mutat, hogy egy washingtoni bank által nyújtott 7 millió dollár értékű pamutvásárlásra szánt kölcsönt végül politikai okok miatt nem kapott meg az ország, s ugyancsak letiltották a hadfelszerelési anyagok felvásárlására szolgáló – szintén amerikai hitel második részének folyósítását.[263] Ez a két tétel meghaladta a már folyósítottak együttes összegét. Végeredményben tehát a külföldi források a háborút követően nem játszottak jelentős szerepet a tőkeellátásban.[264]

1947 tavaszának közismert politikai eseményei lehetőséget kínáltak a kommunista pártnak, hogy felvesse a bankok államosításának szükségességét.[265] Ez több lépcsőben – bár viszonylag rövid idő alatt – ment végbe. A kormány először 1947 június elsejei rendeletével a Pénzintézeti Központ ún. első kúriájába tartozó – vagyis a legnagyobb – bankokhoz csupán miniszteri biztost küldött ki, elsősorban a vagyonok ellenőrzésére. Az államosítási előkészületek jegyében hamarosan döntöttek arról is, hogy e pénzintézetek részvényeit a tulajdonosoknak 1947 júniusáig be kellett jelenteniük, s

eladásukhoz a továbbiakban már engedélyre volt szükség. Természetesen ez a korlátozás egyben a részvények tőzsdei forgalmának teljes megszűnését jelentette. Miután az ehhez hasonló sorozatos intézkedések előkészítették a nagybankok, illetve érdekeltségeik államosítását, az 1947 végén de jure is megtörtént. Az ekkor államosított nagybankok a háború előtt az összes hazai pénzintézeti vagyon 72%-ával rendelkeztek.[266] Hamarosan megkezdődött az „egybankrendszer" kialakítása, vagyis a számlavezetés és a hitelezés Magyar Nemzeti Bankban való összevonása. A példát a szovjet központi bank, a Goszbank jelentette.[267]

JEGYZETEK

1 A kor hiteléletére ld.: Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Bp., 1896. 1–81.; a tőkefelhalmozásra: Mérei Gyula: *Magyarország gazdasága, 1790–1848.* In: *Magyarország története.* 5/1. kötet. Bp., 1980. 309–316.

2 Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából.* XII. Bp., 1957. 245., 253–254.; a kereskedő-bankárokra ld.: Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.* Bp., 1989.

3 Nagy Lajos: *Budapest története, 1790–1848.* In: *Budapest története.* III. k. Szerk.: Kosáry Domokos. Bp., 1975. 321.

4 Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig.* I. m. 197–278.

5 Soós László: *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. k. Bp., 1993. 89–90.; ezenkívül a jegybankra ld. még: Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története.* Bp., 1944.; Siegfried Pressburger: *Österreichische Notenbank, 1816–1966.* Wien, 1966.

6 Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig.* Bp., 1945. 23–24.

7 Fáy András: *Terve a Pest–megyei köznép számára felállítandó takarékpénztáraknak.* Buda, 1839.

8 Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I. kötet. Bp., 1940. 4–8.

9 A Pesti Hazai Első Takarékpénztárra: Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I. m.

10 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Bp., 1896. 103.; A takarékpénztárak történetének számos feldolgozása közül ld. pl. a Budai Takarékpénztár jogutódjáét: Fenyvessy József: *Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ötven éves története, 1846–1896.* Bp., 1896.

11 Eduard März – Karl Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien.* In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918.* Bd. I. Wien, 1973. 336.

12 Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I. kötet. I. m. 193.

13 A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankra ld.: Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841– 1892.* Bp., 1892.

14 Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig.* I. m. 262.

15 Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* II. kötet. 1892–1917. Bp., 1917. 273.

16 A Ganz-gyár megalapításának pénzügyi nehézségeiről, s a pénzintézetek iparral szembeni közömbösségéről: Berlász Jenő: *A Ganz-gyár első fél évszázada, 1845–1895.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából.* XI. k. Bp., 1957. 359.

17 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* I. m. 159.

18 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.* I. m. 109–110.

19 Az általános tőkehiány kritikájára nemzetközi vonatkozásban ld.: B. Gille: *Bankwesen und Industrialisierung in Europa, 1730–1914.* In: Carlo M. Cipolla – Knut Borchardt (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution.* Stuttgart–New York, 1976. 165–194.

20 Erre ld.: Jirkovsky Sándor: *Takarékpénztáraink és a Regulativum.* Bp., 1939.

21 Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I. m. I. kötet. 21–22.

22 Soós László: *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851.* I. m. 144.

23 Faragó Miksa: *A Kossuth-bankók kora.* Bp., é. n. 311–312.

24 Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 178–183.

25 Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1892.* I. m. 146. sk.

26 Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I. kötet. I. m. 253.

27 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* I. m.; A jelzálogkölcsönökre: Nagy László József: *A záloglevél-kibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsönök és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon.* V. rész. 2. kötet. Bp., 1972. 63. sk.; Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878.* I. m. 256.

28 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* I. m. 297–325.

29 Kelemen József: *A magyar hitelügy története a legújabb időkig.* Bp., 1938. Függelék.

30 *Budapest története.* IV. kötet. Bp., 1978. 158.

31 Jirkovsky Sándor: Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története. Bp., 1944.; Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878.* I. m. 186.

32 A fellendülés okaira ld.: Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája.* Bp., 1986. 7–12.

33 A tőzsdére ld.: Félegyházi Ágost: *A budapesti tőzsde története, 1864–1895.* I–II. kötet. Bp., 1896.

34 Szász Antal: *Banküzemtan.* Bp., 1947. 70.

35 Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után.* In: *Magyarország története.* 6/2. kötet. Bp., 1979. 928.

36 Az alapításokra: Engel Emil – Bartha László: *A budapesti tőzsde története, 1864–1914.* Bp., 1914.

37 *A budapesti kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kamarai kerület kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1870–1872. években.* I. rész. Bp., 1874. 19.; 1875-ig engedélyeztetési rendszer volt érvényben.

38 Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig.* I. m. 117.

39 *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1893.* Bp., 1894. 230.

40 David S. Landes: *Az elszabadult Prométheusz.* Bp., 1986. 296–297.

41 Karl Erich Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1977. 91–103.; Manfred Pohl: *Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems.* Frankfurt am Main, 1986.; *Europäische Bankengeschichte.* Hrsg. von Hans Pohl. Frankfurt am Main, 1993. 263–268.; David F. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley, 1984. 210–218.; Richard H. Tilly: *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870.* Madison, 1966.

42 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* Bp., 1895. 19.

43 Jirkovsky Sándor: *Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve, 1940.* 174.

44 Eduard März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968. 29–38.

45 *A Magyar Általános Hitelbank 1868. évi üzleti jelentése.* Bp., 1869.

46 Sándor Vilmos – Kolossa Tibor: *Magyarország államkölcsöneinek történetéből. Századok,* 1950. 1–4. sz. 353–379.

47 Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879. Századok,* 1984. 3. sz. 486–512.

48 Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig.* I. m. 113.

49 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 26.

50 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 178–179.

51 Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879.* I. m. 499.

52 Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900.* Bp., 1954. 24.

53 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* I. m. 368.

54 Jirkovsky Sándor: *Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre.* I. m. 183.

55 Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* I. m. 598.

56 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 49.

57 Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879.* I. m. 496.

58 A válság okaira: Kövér: *1873. Egy krach anatómiája.* I. m. 25–61.; Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után* I. m. 929–930.

59 Jirkovsky Sándor: *Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre.* I. m. 171–207.

60 *A Magyar Általános Hitelbank 1873. évi üzleti jelentése.* Bp., 1874.

61 Kövér György: *A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank. Századok,* 1993. 1. szám. 89–126.

62 Kövér György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 274–275.

63 John Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century.* In: John Komlos (Ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century.* New York, 1983. 142.

64 Az ezzel kapcsolatos vitára ld.: David F. Good: *Stagnation and Take-off in Austria, 1873–1913. Economic History Review,* Vol. 27. 1974. 72–88.; Uő: *Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy. East Central Europe,* Vol. 7. 1980. 248–268.; John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac.* Bp., 1990. 249–260.

65 Vargha Gyula: *Magyarország pénzintézetei.* Bp., 1885. 119.

66 A magyar gazdaságpolitikára: Kövér György: *Iparosodás agrárországban.* Bp., 1982. 14–37.

67 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 123–124.

68 Körmendy József: *A Magyar Postatakarékpénztár.* Bp., 1939. 29–36.

69 John Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century.* I. m. 143.

70 A bankra lásd: Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1892.* I. m. 205–206.

71 Lánczy Leó: *A bank elnökének ünneplése, az intézet kötelékébe történt belépésének 25-ik évfordulója alkalmából, 1882–1907.* Bp., 1907. 13.

72 Lánczyra ld.: Halmos Károly: *Lánczy Leó. Valóság,* 1992. 1. szám. 49–54.

73 *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941.* Bp., 1941. 55–56.

74 Lánczy Leó: *Előszó.* In: Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 4.

75 *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története.* I. m. 2. sz. melléklet.

76 *A Pénzvilág,* 1913. 8. szám. 229.

77 Manfred Pohl: *Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914.* In: *Deutsche Bankengeschichte.* Bd. 2. Frankfurt am Main, 1982. 288–292.

78 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 116.

79 Az intern mérlegekre ld. a Kereskedelmi Bank vonatkozásában: OL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. Mérlegek.

80 *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése.* Bp., 1930. 26.

81 *Magyar Statisztikai Évkönyv.* 1889. VI. füzet. Bp., 1891. 126–127.

82 Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* I. m. 160–161.; 206–207.

83 Lánczyra az idézett munkákon kívül ld.: OL Z 41. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Okmánytár. 6. cs. 506. a.; *A Pénzvilág,* 1912. 1026.; Engel Emil – Bartha László: *A budapesti tőzsde története, 1864–1895.* I. m. 99–104.; 349.; Kornfeldre ld.: Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond.* Bp., é. n.; Székely Ferenc: *Kornfeld*

Zsigmond báró emlékezete. Bp., 1909.; A gazdasági elitre általában ld.: Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők.* Bp., 1989.

84 A Monarchia pénzügyi integrációjára főként Ausztria vonatkozásában ld.: David F. Good: *Financial Integration in Late-Nineteenth-Century Austria. Journal of Economic History,* 1977. 890–910.

85 Kelemen József: *A magyar hitelügy története a legújabb időkig.* I. m. Függelék.

86 Erre ld. pl.: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának és felügyelőbizottságának jelentése és zárszámadásai az 1881. üzleti évről.* Bp., 1882.; Ld. a következő évek üzleti jelentéseit is.

87 *A Magyar Általános Hitelbank 1898. évi jelentése.* Bp., 1899.; A kor sanyarúnak tartott ipari hitelviszonyaira ld. pl.: Bobula János: *Magyarország iparügye.* Bp., 1888. 385.

88 Ferber Katalin – Nagy Krisztina: *A Budapesti Giro- és Pénztáregylet Rt., 1893–1948.* Bp., 1990. 9–10.

89 A bankok nemzetközi kapcsolataira ld.: Kövér György: *International Factors in the Formation of Austro–Hungarian Banking System.* (Kézirat.)

90 Fellner Frigyes: *A valutarendezés Magyarországon.* Bp., 1911. 66.

91 A valutastabilizációra ld.: Fellner Frigyes: *A valutarendezés Magyarországon.* I. m.; Kövér György: *Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914.* I. m. 276–285.; Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai.* Bp., 1964. 22.

92 Karl Erich Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* I. m. 14–15.

93 John Komlos: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century.* I. m. 146.

[94] Holbesz Aladár: *A magyar hitelszervezet története.* Bp., 1939. 167–168.

[95] *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 305.

[96] John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac.* I. m.

[97] Richard Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Czech Crownlands, 1873–1914.* Cambridge, 1976. 81–82.

[98] Ipari üzemekre nem nyújtottak jelzáloghiteleket (bár ennek szükségességéről és főként lehetőségéről az 1900-as évtizedben kiterjedt polémia folyt), de a jelzáloghitelezés közvetve mezőgazdasági jellegű iparvállalatoknak, pl. malmoknak, szeszfőzdéknek is juttatott tőkét.

[99] *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 40.*; Vö.: OL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. Mérlegek. 191–192. cs.

[100] Az intern mérlegekre ld. pl.: OL Z 49. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Könyvelőség. Mérlegek. 1892. decemberi mérleg: 18. cs.; 1896. decemberi mérleg: 43. és 44. cs.; 1901. decemberi mérleg: 79. és 80. cs.; 1906. decemberi mérleg: 115., 116. és 117. cs.; 1910. decemberi mérleg: 159. és 160. cs.; 1913. decemberi mérleg: 191. és 192. cs.

[101] *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 258–259.

[102] Jellemző példa erre legújabban: Botos János: *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei.* Bp., 1994. 103–108.

[103] A koncentrációra: Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció.* Bp., 1913. 47–60.; Ugyanakkor Zsoldos maga is kitér a bankdecentralizáció jelenségére: Zsoldos: *A bankkoncentráció.* I. m. 61–66.; A decentralizációra: Hegedüs Loránt: *A tőkekoncentráció problémái Magyarországon. Budapesti Szemle,* 1917. 321–339.

104 *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 51.*

105 Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 185–186.

106 *Pénzintézeti Szemle,* 1905. május 1. 154.

107 Karl Erich Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* I. m. 119–151.

108 *Pénzügyi Hírlap,* 1895. március 15.

109 Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 183–218.; *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története.* I. m. 105–113.

110 Zsoldos Géza: *A bankkoncentráció.* I. m. 56.; Ezenkívül: OL Z 37. Magyar H.é.v. Rt. 3–11. cs.

111 *A Pénzvilág,* 1913. december 6. 1454.

112 *A Pénzvilág,* 1913. december 6. 1454.

113 Az affiliálások rendkívüli felgyorsulása a Hitelbank esetében sem válságok eredménye volt, sokkal inkább az új igazgató, Ullmann Adolf üzletpolitikai elképzeléseihez köthető. Ld.: *A Pénzvilág,* 1914. május 23. 655.

114 A cég a kisebb magánbankári vállalkozások közé tartozott.

115 OL Z 33. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Igazgatósági ülési jegyzőkönyv. 1907. június 4.

116 Cégbíróság. Szeged. 1887/38. May R. Miksa.

117 Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig.* I. m. 160.

118 Hegedüs Loránt: *Az ipari hitel szervezése.* In: *Pénzintézeti tisztviselők zsebnaptára.* Bp., 1910. 88–97.

119 Tízezer lakosra vetítve az intézetek számát, 0,1 alatt „nagyon alacsony", 0,1 felett 0,5-ig „alacsony", 0,5 felett 1,0-ig „mérsé-

kelt", 1,0 felett „magas" a sűrűség Cameron osztályozása szerint. Rondo Cameron: *Conclusion.* In: Uő (Ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization.* New York, 1967. 297.

120 Rondo Cameron: *Conclusion.* I. m. 297–298.

121 Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914.* I. m. 369.

122 Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914.* I. m. 369.

123 Rondo Cameron: *Conclusion.* I. m. 301.

124 Az eltérés mértékét Oroszország példája kellőképpen illusztrálja. Amennyiben csak a kereskedelmi bankok vagyonával számolunk, akkor pénzügyi hányadosa 1914-ben 61, ha pedig az összes pénzintézetével, akkor ennek több mint kétszerese. (Rondo Cameron: *Conclusion.* I. m. 301.)

125 Raymond W. Goldsmith: *Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries.* In: Moses Abramovitz (Ed.): *Capital Formation and Economic Growth.* Princeton, 1955. 151., mint idézi: Rondo Cameron: *Conclusion.* I. m. 305.

126 Raymond W. Goldsmith: *Financial Structure and Development.* New Haven, 1969. Appendix D.

127 Good Ausztria pénzügyi hányadosát veti össze más országok adataival, s hányadosokat közöl Svájc, Dánia, Németország esetében. David F. Good: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914.* I. m. 212.

128 Szabad György: *A hitelviszonyok.* In: Szabó István (Szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914.* II. kötet. Bp., 1972. 220.

129 *A Pénzvilág,* 1913. 29. szám. 889.

130 Katona Béla: *Magyarország közgazdasága.* 1913. Bp., 1914. 162–163.; Láng Lajos (Szerk.): *Magyarország gazdasági statisztikája.* II. kötet. Bp., 1887. 276.

131 Az állami ipartámogatásra ld. pl.: *A magyar szent korona országainak gyáripara az 1898. évben.* I. rész. Bp., 1901. 5–18.

132 Julius Bunzel: *Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik.* In: Uő: *Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns.* Leipzig, 1902. 214.

133 Ld. pl.: Basch Imre: *Bankkoncentráció.* Szocializmus, 1910–1911. 1. sz. 36.; Rudolf Hilferding tézise a bankuralomról mindenekelőtt Szabó Ervin és Varga Jenő munkái révén vált Magyarországon ismertté: Rudolf Hilferding: *A finánctőke.* Bp., 1959.; Varga Jenő: *A magyar kartellek.* Bp., 1912.; A hilferdingi koncepció átvételére ld. pl.: Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914.* Bp., 1955. 115.

134 OL Z 33. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1909. júl. 14. 1482.

135 Eduard März: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968. 333.; Eduard März – Karl Socher: *Währung und Banken in Cisleithanien.* In: Alois Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918.* Bd. I. Wien, 1973. 358.

136 *Hazai Gyáripar.* 1910. dec. 31.; Pogány Ágnes: *Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry.* Ms. „Banking–Industry Symposium." Uppsala, 1989. 3.

137 Lásd pl.: OL Z 233. Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Könyvelőség. 41. kötet.

138 Ezekre lásd: *Compass Leonhardt.* 1914. Wien, 1915.

139 Tomka Béla: *Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. Történelmi Szemle,* 1995. 2. szám. 171–207.

[140] OL Z 40. 134. Chorin Ferenc felszólalása: *Az ipari hitel szervezése.*

[141] *Magyar Statisztikai Közlemények.* 35. kötet. I. m. 21.

[142] Richard Rudolph: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Industrtralization of the Czech Crownlands, 1873–1914.* I. m. 141–142.

[143] Alexander Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból.* Bp., 1984.

[144] OL Z 37. Magyar Hév. Rt. 3–11. cs.

[145] Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Bp., 1916. 123–124.

[146] Zsoldos: *A bankkoncentráció.* I. m. 68.

[147] OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek. 1897. okt. 14.

[148] *Bank Marmorosch, Blank and Co. Aktiengesellschaft, 1848–1923.* Bukarest, 1923. 38.; Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. LXII. évi jelentés és zárszámadás az 1904. üzletévről. Bp., 1905.; *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941.* I. m. 116–118.

[149] OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek. 1905. szept. 9.

[150] OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek. 1909. nov. 6.; E cég nyeresége pl. 1904/1905-ben 1,2 millió frank volt. (OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek. 1905. július 22.)

[151] Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 245–247.

[152] OL Z 34. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Ügyvezető-igazgatósági jegyzőkönyvek. 1899. márc. 23.; OL Z 33. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek. 1907. június 4.

[153] Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 242. sk.

[154] Ezekre lásd: Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története.* I. m. 216–265.

[155] Holbesz Aladár: *A magyar hitelintézetek története.* I. m. 189–190.

[156] Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* Bp., 1926. 34–38.

[157] A háborús pénzügyekre összefoglalóan ld.: Hantos Elemér: *A Monarchia pénzügyi készültsége, mozgósítása és hadviselése.* Bp., 1914.; Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt.* Bp., 1927.; Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m.

[158] Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején, 1914–1919.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 347–348.

[159] *Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából, 1914–1918.* Összeállította: Iványi Emma. Bp., 1960. 79–82.; Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m. 49–50.

[160] Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m. 59–65.

[161] Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m. II. táblázat.

[162] A hadikölcsönökre: Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt.* I. m.; Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején, 1914–1919.* I. m. 354–355.

[163] Gróf Károlyi István: *A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916–1925.* Bp., 1927.

164 *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941.* Bp., 1942. 27–42.; Malcomes Béla: *Magyar pénz- és hitelgazdaság.* Bp., 1943. 148–164.

165 A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank esetében e folyamatra ld.: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941.* I. m. 157–158., 160–161.

166 Gróf Károlyi István: *A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916–1925.* I. m.; Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* I. m. 109–113.

167 Eckhart Ferenc: *A magyar gazdaság száz éve.* Bp., 1941. 163.

168 Az áruüzletekre lásd: Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején, 1914–1919.* I. m. 357.

169 Holbesz Aladár: *A magyar hitelintézetek története* I. m. 205.

170 Láng Imre: *A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája. Századok,* 1960. 5–6. sz. 812–834.

171 Berényi Pál: *A Magyarországi Pénzintézetek Országos Szövetségének tízéves története.* Bp., 1913.

172 Ld. pl.: *A Bankközi Megállapodás Határozmányai.* 1928. január. Bp., 1928.

173 Nagy Tibor – Huszti Ernő: *A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere.* Bp., 1959. 175–186.; Jenei Károly: *A Pénzintézeti Központ szerepe a Magyar Tanácsköztársaság bankrendszerében. Levéltári Közlemények,* 1969. 1. sz. 37–55.

174 Huszár Károly (Szerk.): *A proletárdiktatúra Magyarországon.* Bp., 1921. 60.

175 Ambrus Béla: *A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzrendszere.* Bp., 1979.; Réti László: *Adalékok a magyar Tanácsköztársaság pénzügyi politikájához a Pénzügyi Népbiztosság az Országos Levéltárban őrzött iratai alapján. Levéltári Közlemények,* 1963.

[176] Szádeczky-Kardoss Tibor: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése.* Bp., 1928. 39.

[177] Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* Bp., 1966. 110–112.

[178] Ausztria szerepére a magyarországi tőkeimportban lásd: John Komlos: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac.* I. m.; Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona.* Bp., 1913. 60–64.; Németország szerepére: Tomka Béla: *A német tőke Magyarországon az első világháború előtt.* (Kézirat.); Franciaországra: Ránki György: *A francia tőke Magyarországon 1914-ig. Magyar Történeti Tanulmányok,* IX. Debrecen, 1976. 58–72.

[179] Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* I. m. 70.; Ld. még: Rácz Tibor: *Valutaügyünk története a Magyar Nemzeti Bank alapításáig.* Bp., 1934. 12.

[180] Elizabeth Boross: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929.* Berlin, 1994. 224.

[181] Domány Gyula: *A magyar szanálás.* Bp., 1927.

[182] Varga István: *Tőke és infláció. Közgazdasági Szemle,* 1926. 586.

[183] Radnóti József: *Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedüs Loránt bukásától Popovics Sándor eljöveteléig.* Bp., 1926.

[184] Hegedüs Loránt: *Beszámoló az 1921. évi magyar valutakísérletről. Közgazdasági Szemle,* 1937. 11. sz. 729–740.; *Hegedüs Loránt emlékezete.* Bp., 1944. 15–18.

[185] Az ellentétes érdekekre: Imreh Béla: *Az inflációs évek hitelpolitikája.* Bp., 1926. 8–11.

[186] Ld.: Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 444–448.; Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. Aetas,* 1992. 1. sz. 19–33.

[187] Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924.* I. m. 445.

[188] *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* Bp., 1946. 14.

[189] *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941.* Bp., 1942. 56–60.

[190] Gróf Károlyi István: *A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916–1926.* I. m.

[191] Varga István: *Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése.* Bp., 1932. 11.

[192] A tőzsdére e periódusban: Scheuer Gyula: *A Budapesti Értéktőzsde. A magyarországi értékpapírpiac a két világháború között.* Bp., 1990. 50–56.

[193] *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években* I. m. 14.

[194] György Ernő: *Az infláció mérlege.* Bp., 1932. 12.

[195] *Az 50 éves Magyar Királyi Postatakarékpénztár.* Bp., 1936. 54.

[196] Konkoly Thege Gyula: *A magyar föld jelzálogos terhei az 1931. év végén.* Bp., 1932. 7.

[197] A pénzintézetek tőkeállományának veszteségeire lásd még: György Ernő: *Az infláció mérlege.* I. m. 11–22.; Varga István: *Tőke és infláció.* I. m. 16.

[198] Szigeti Gyula: *A magyar pénzintézeti tőke és jövedelem. Magyar Statisztikai Szemle*, 1932. 5. sz. Klny. 8.

[199] Ránki György: *Gazdaság és külpolitika.* Bp., 1981. 22–69.; Ormos Mária: *Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok*, 1975. 5–6. sz. 921–926.

[200] Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években.* In: Uő: *Mozgásterek és kényszerpályák.* Bp., 1983. 293.

201 Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* I. m. 105–108.

202 Szádeczky-Kardoss Tibor: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése.* I. m. 59.

203 A szanálás nemzetközi előzményeire: Péteri György – Pécsi Vera: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 501–538.

204 A népszövetségi kölcsönre: Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése.* Bp., 1963.

205 Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924.* I. m. 462–468.

206 Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai.* I. m. 74–78.

207 A szanálás részleteire: *Magyarország pénzügyi újjáépítése. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első–huszonharmadik jelentése.* 1924. május–1926. március. Bp., 1924–1926.

208 Derek H. Aldcroft: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929.* Berkeley–Los Angeles, 1981. 11–54.

209 A népszövetségi hitelre ld.: Rácz Tibor: *Valutaügyünk története a Magyar Nemzeti Bank alapításáig.* Bp., 1934. 22–24.

210 Péteri György –Pécsi Vera: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei.* I. m. 555.

211 A külföldi kölcsönök leírása: Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* I. m. 172–184.

212 *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* I. m. 21–22.

213 Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* I. m. 175–179.

[214] Surányi-Unger Tivadar: *Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében.* Bp., 1936. 13–14.

[215] Eduard März: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923.* Wien, 1981.

[216] Pogány Ágnes: *From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. The Journal of European Economic History,* Vol. 18. 1989. No. 3. 529–549.

[217] Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 275.

[218] Alice Teichova: *Rivals and Partners – Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century.* Uppsala, 1988.

[219] Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* I. m. 222–229.

[220] Kövér György: *Krausz Simon. Egy magánbankár a XX. században. Valóság,* 1987. 9. sz. 56–62.; Krausz Simon: *Életem.* Bp., 1937.

[221] A Creditanstalt összeomlására ld.: Dieter Stiefel: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise.* Frankfurt am Main, 1989.

[222] Karl Erich Born: *Die deutsche Bankenkrise 1931. Finanzen und Politik.* München, 1967.

[223] *A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései.* 12. szám. Bp., 1931. 11.

[224] Varga István: *Az aranypengő. Közgazdasági Szemle,* 1931. 12. sz. 759.

[225] Makai Ernő: *Pénz és hitel a világválság tükrében.* Bp., 1934. 242.

[226] Óvári Papp Zoltán: *A devizaforgalom szabályozása Magyarországon.* Bp., 1941. 77–82.

[227] A kormány válságintézkedéseire: *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* I. m. 33–36.

228 Szigeti Gyula: *A gazdasági válság Budapest életében.* Bp., 1935. 107.

229 Ádám László: *Bankjaink a krízisben. Konjunktúrabarométer*, 1. sz. Bp., 1932. 4–7.

230 Szigeti Gyula: *A gazdasági válság Budapest életében.* I. m. 111.

231 Szigeti Gyula: *A gazdasági válság Budapest életében.* I. m. 112.

232 Ádám László: *Bankköltség és fúziók. Konjunktúrabarométer*, 4. sz. Bp., 1934. 14.

233 Magyar Pál: *A bankkérdés Magyarországon.* Bp., 1933. 29.

234 Dr. Jakab Oszkár m. kir. titkos tanácsos beszéde a Pénzintézeti Központ 1941. évi április hó 23-án tartott jubileumi közgyűlésén. In: *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941.* I. m. 10.; Kelemen Ferenc: *Bank és föld.* Bp., 1942. 113–138.

235 *A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941.* I. m. 106.

236 Ádám László: *Bankköltség és fúziók.* I. m. 1–19.

237 Karl Erich Born: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* I. m. 440–441.

238 Schandl Károly: *A magyar szövetkezés negyven éve. Az OKH munkája és eredményei.* Bp., 1938.

239 Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy.* Bp., 1944. 152.

240 Varga István: *A jelentősebb budapesti pénzintézetek helyzete az 1927. év végi mérlegek adatainak tükrében. Közgazdasági Szemle*, 1928. 444–485.; Stefan Varga: *Die industrielle Beteiligung der Banken in Ungarn. Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch*, 1940. 205–208.

241 Schranz András: *Nagybankjaink érdekeltségi hálózata.* Kassa, 1944. 4. c. munkájában a hét fővárosi nagybank ipari érdekeltségeinek számát 160-ra teszi.

242 Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944.* Bp., 1958. 386.

243 Holbesz Aladár: *A magyar hitelintézetek története.* I. m. 314–318.

244 *A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években.* I. m. 37–39., 61–62.

245 Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944.* Bp., 1958. 374–375.

246 Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és Pénzügy.* I. m. 153.

247 Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank háborús kárai. Valóság,* 1992. 1. szám. 44–48.

248 A háborút követő évek hiteléletére általában: Radnóti József: *Hitelszervezet.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947.* Szerk.: Kügyi Virágh László. Bp., é. n. 131–157.

249 Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945–1948.* Bp., 1962. 107–110.

250 Ausch Sándor: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció.* Bp., 1958. 93–96.

251 Az inflációra és stabilizációra ld. még: Vágó József: *Infláció–stabilizáció.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947.* I. m. 97–127.; Büky József: *A pengővaluta pusztulása.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* Szerk.: Markos György. Bp., 1947. 321–328.; Varga István: *A magyar valutacsoda.* Bp., 1946.; Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* I. kötet. Bp., 1985. 58–62.; *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez, 1945–1949.* Összeállította: Tallós György. Bp., 1989. 57–197.

252 *A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentése.* 54. szám. I. rész. Bp., 1947. 10.; A gazdaság központi irányítására: Pető Iván –

Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* I. m. 62–76.

253 Radnóti József: *Hitelszervezet.* I. m. 138–140.

254 *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 54. szám. I. m. 4.; némileg eltérő adatokra ld.: Varga István: *A magyar valutacsoda.* I. m. 5–12.

255 *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez, 1945–1949.* I .m. 201–294.

256 György Ernő: *A pénzintézetek a felszabadulás után.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 341.

257 *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 54. sz. I. m. 8.

258 Radnóti József: *Hitelszervezet.* I. m. 141–143.; György Ernő: *A pénzintézetek a felszabadulás után.* I. m. 339–341.

259 A bankéletre a forint bevezetésétől a bankállamosításokig ld.: *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez.* I. m. 297–404.

260 A Gazdasági Főtanácsra és többi intézményre: Nőtel Rudolf: *Gazdasági csúcsintézményeink.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947.* I. m. 76–88.

261 Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945–1948.* I. m. 216–217.

262 Radnóti József: *Hitelszervezet.* I. m. 143.; Lukács Antal: *A pénz és tőkepiac alakulása.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 363.; A bankellenőrzésre és bankállamosításra: *Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez.* I. m. 407–639.

263 Makai Oszkár: *A nemzetközi fizetési forgalom.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 382.

264 *A Magyar Gazdaságkutató Intézet gazdasági helyzetjelentése.* 54. szám. I. m. 13.

265 Az államosításokra általában: Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* I. kötet. I. m. 76–82., 95–103.

266 Ránki György: *Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában, 1947–1949.* Bp., 1963. 149. sk.

267 Sulyok Béla: *A hitelrendszer átszervezése és a Nemzeti Bank szerepe a gazdasági élet irányításában. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle,* 1948. november. 19–27.; Domány Gyula: *A Szovjetunió pénz- és hitelrendszere. Közgazdasági Szemle,* 1949. 1–4. sz. 73–78.

FOGALOMMAGYARÁZAT

Affiliáció: közgazdasági értelemben egy független vállalkozás függőségbe vonása.

Aktívák: ld. vagyon

Áruüzlet: a hitelintézetek hagyományos (nagy)kereskedelmi tevékenysége.

Ázsió: felpénz; a valuták névértéke és piaci ára (az általuk tartalmazott nemesfém értéke) között, az utóbbi javára kialakult különbség.

Baisse: (francia) a tőzsdei áresés megjelölésére használt kifejezés.

Bankkamatláb: a jegybank által megállapított azon kamatláb, amellyel az a váltókat leszámítolja.

Crédit Mobilier: az 1850-es években Franciaországban alakult bank neve. Átvitt értelemben azt a banktevékenységet nevezik így, amely elsősorban új vállalatok létrehozására irányul.

Defláció: az általános árszínvonal csökkenése.

Déroute: (franciául: fejetlenség) a tőzsdén az árak hirtelen zuhanása nyomán kialakult áttekinthetetlen, zavaros helyzet.

Diszázsió: az ázsió ellentéte.

Ércfedezet: a jegybank által a kibocsátott jegyek beváltásának fedezetére gyűjtött nemesfémkészlet.

Filantróp: pénzügyi értelemben: nem profitelvűen működő.

Filiálé: pénzintézet fióküzlete.

Folyó üzletek: betétgyűjtés ill. rövidlejáratú hitelezés.

Forgalmi bank: döntően beruházási banki tevékenységet folytató pénzintézet korabeli elnevezése.

Gründolás: (a német gründen=alapítani szóból) új vállalat alapítása.

Hausse: (francia) a tőzsdei áremelkedés megjelölésére használt kifejezés.

Idegen tőke: a passzívák részvény- és tartaléktőkén valamint nyereségen felüli része (pl. betétek).

Irreguláris üzlet: beruházási banki üzlet, különösen értékpapír-kibocsátás.

Kézizálogkölcsön: ingóságokra mint a hitelező által lekötött biztosítékokra nyújtott kölcsön.

Kommanditálás: betéti társasággá átalakítás.

Konvenciós pénz: a hivatalos pénzláb elnevezése 1858-ig Ausztriában és Magyarországon.

Konverzió: közgazdasági értelemben az államadósságok átalakítása (pl. a régi, kedvezőtlenebb kamatozású állampapírok visszavásárlása, s új, kedvezőbb kamatozású papírok kibocsátása révén), amelynek eredményeként az állam és a hitelező közötti szerződés feltételei módosulnak.

Konzorciális üzlet: a különféle értékpapír-kibocsátások korabeli elnevezése.

Kosztpénz: tágabb értelemben a zálogul adott értékpapír ellenében néhány napra adott készpénzkölcsön; szűkebben halasztó tőzsdei ügyleteknél az a különbözet, amennyivel az értékpapírt/árut eladó (és egyben valamely későbbi időpontban visszavevő) a visszavásárlásnál többet fizet, mint amennyit a kosztbaadás ellenében a kérdéses értékért kapott.

Kosztüzlet: tőzsdei határidőüzlet, gyakran egy hétnél is rövidebb lejárattal.

Leszámítolás: a váltó lejárat előtti megvásárlása olyan módon, hogy a leszámítoló a váltó névértékét és a leszámítolásig érvényes kamatot kifizeti a váltó tulajdonosának, ugyanakkor behajtja a maga részére a leszámítolás napjától a lejáratig terjedő kamatot.

Letéti bank: kizárólag letéti üzlettel (elsősorban készpénzletéttel, vagyis betétgyűjtéssel, illetve ezek rövidlejáratú kölcsönzésével) foglalkozó bank.

Letéti üzlet: betétgyűjtés, illetve tágabb értelemben a rövidlejáratú kölcsönzés is.

Lombard üzlet, lombardhitel: kézizálogra (főként értékpapírokra) nyújtott kölcsön.

Marge: kamatrés; a pénzintézetek által fizetett és szedett kamat közötti különbség.

Mérlegfőösszeg: valamely vállalkozás vagyon-, illetve tehertételeinek összege.

Passzívák: ld. teher.

Rediszkontláb: a visszleszámítolás során alkalmazott kamatláb.

Reguláris üzlet: a betétgyűjtés és a rövidlejáratú hitelezés korabeli elnevezése.

Report: a tőzsdei határidős ügyletek egy formája; halasztási díj tőzsdeügyletekben; tőzsdei halasztó ügyletre nyújtott rövidlejáratú hitel.

Saját tőke: a részvény- és a tartaléktőke, valamint a nyereség együttes összege.

Számlapénz: a bankok által betétgyűjtéssel teremtett pénz.

Tantième: a részvénytársaságok igazgatósági, felügyelőbizottsági tagjainak a vállalat nyereségéből szabályszerűen biztosított rész.

Teher: passzívák; egy vállalkozás üzleti mérlegének azon tevékenységeket jelölő tételei, melyek által a vállalat ügyfele annak hitelezőjévé válik (pl. részvénytőke, tartalékok, folyószámlabetétek, takarékbetétek).

Transzfermoratórium: haladék a külföldi követelések átutalására.

Univerzális bank: vegyes bank; a banküzletek minden fajtájával (így különösen a letéti üzletek mellett beruházási banki tevékenységgel, mint pl. részvénytársaságok alapítása részvényeik átvétele útján) foglalkozó bank.

Vagyon: aktívák; egy vállalkozás üzleti mérlegének azon tevékenységeket jelölő tételei, amelyek által a vállalat ügyfele annak adósává válik (pl. váltó-, értékpapír-, jelzálogkötvény-állomány).

Valorizálás: új érték meghatározása a régi bizonyos százalékában, amelynek célja a pénz értékcsökkenése által okozott veszteség kiegyenlítése.

Vegyes bank: ld. univerzális bank.

Visszleszámítolás: egy már leszámítolt váltó ismételt leszámítolása.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Időszaki kiadványok:

Hazai Gyáripar, A Hitel, Honi Ipar, Közgazdaság, Közgazdasági Szemle, Magyar Nemzetgazda, Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve, Magyar Pénzügy, Pénzintézeti Szemle, Pénzügyi Hírlap, A Pénzvilág, Ungarisches Wirtschaftsjahrbuch.

Könyvek, Tanulmányok:

Ádám László: *Bankjaink a krízisben.* Bp., 1932.

Ádám László: *Bankköltség és fúziók.* Bp., 1934.

Aldcroft, Derek H.: *From Versailles to Wall Street, 1919–1929.* Berkeley–Los Angeles, 1981.

Alföldi Antal: *A budapesti pénzintézetek története napjainkig.* Bp., 1928.

Ambrus Béla: *A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzrendszere.* Bp., 1979.

Ausch Sándor: *Az 1945–1946. évi infláció és stabilizáció.* Bp., 1958.

Az 50 éves Magyar Királyi Postatakarékpénztár. Bp., 1936.

Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai.* Bp., 1989.

A Bankközi Megállapodás Határozmányai. 1928. január. Bp., 1928.

Bank Marmorosch, Blank and Co. Aktiengesellschaft, 1848–1923. Bukarest, 1923.

Basch Imre: *Bankkoncentráció. Szocializmus,* 1910–1911. 1. sz. 36–37.

Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gazdasága az első világháború után, 1919–1929.* Bp., 1966.

Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914.* Bp., 1955.

Berend T. Iván – Ránki György: *Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944.* Bp., 1958.

Berend T. Iván – Szuhay Miklós: *A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944.* Bp., 1978.
Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon, 1945–1948.* Bp., 1962.
Berényi Pál: *A Magyarországi Pénzintézetek Országos Szövetségének tízéves története.* Bp., 1913.
Berlász Jenő: *A Ganz-gyár első fél évszázada, 1845–1895.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XI. kötet. Bp., 1957. 349–458.
Blum, Bruno: *Pénzgazdaságunk és a vidéki intézetek.* Bp., 1900.
Bobula János: *Magyarország iparügye.* Bp., 1888.
Bodor A.: *Az erdélyrészi pénzintézetek.* Bp., 1904.
Born, Karl Erich: *Geld und Banken im 19. und 20. Jahrhundert.* Stuttgart, 1977.
Boross, Elizabeth A.: *Financing of Hungarian Industry by the Commercial Bank of Pest: A Case Study.* In: James, Harold – Lindgren, Hakan – Teichova, Alice (Eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy.* Cambridge, 1991. 158–178.
Boross, Elizabeth: *Inflation and Industry in Hungary, 1918–1929.* Berlin, 1994.
Botos János: *A magyarországi pénzintézetek együttműködésének formái és keretei.* Bp., 1994.
Botos János: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története.* Bp., 1992.
Bouvier, Jean: *Banktőke, ipari és finánctőke a XIX. századi francia növekedésben. Történelmi Szemle,* 1976. 4. sz. 600–612.
Bovykin, V. I. – Cameron, R. *(Eds.): International Banking,1870–1914.* Oxford, 1991.
Bruckner Mária: *A magyar hitelügy fejlődése az első világháború óta, különös tekintettel a Magyar Általános Hitelbank szerepére.* Bp., 1948. (Doktori ért.; BKE Könyvtár.)
Brusatti, Alois (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918.* Bd. I. Wien, 1973.
Budapest története. III. kötet. Szerk.: Kosáry Domokos. Bp., 1975.
Budapest története. IV. kötet. Szerk.: Vörös Károly. Bp., 1978.

A budapesti kereskedelmi és iparkamarának jelentése a kamarai kerület kereskedelmi és forgalmi viszonyairól az 1870–1872. években. I. rész. Bp., 1874.

A budapesti részvénytársaságok állapota és üzleteredményei 1906-ban és a részvénytársaságok statisztikája az 1873–1906. években. Összeállította: Csillag Gyula. Bp., 1908.

Bunzel, Julius: *Zur Kritik der ungarischen Industriepolitik.* In: *Uő: Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns.* Leipzig, 1902.

Büky József: *A pengővaluta pusztulása.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* Szerk.: Markos György. Bp., 1947. 321–328.

Cameron, Rondo E. (Ed.): *Banking and Economic Development.* New York, 1972.

Cameron, Rondo E. (Ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization.* New York, 1967.

Cameron, Rondo: *Conclusion.* In: Uő (Ed.): *Banking in the Early Stages of Industrialization.* I. m. 290–321.

Cipolla, Carlo M. – Borchardt, Knut (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution.* Stuttgart–New York, 1976.

Compass Leonhardt, 1913–1914. Wien, 1915.

Deutsche Bankengeschichte. Bd. 2. Frankfurt am Main, 1982.

Dokumentumok a magyar hitelpolitika, pénzforgalom és bankrendszer történetéhez, 1945–1949. Összeállította: Tallós György. Bp., 1989.

Domány Gyula: *A magyar szanálás.* Bp., 1927.

Domány Gyula: *A Szovjetunió pénz- és hitelrendszere. Közgazdasági Szemle,* 1949. 1–4. sz. 73–78.

Eckhart Ferenc: *A magyar közgazdaság száz éve, 1841–1941.* Bp., 1941.

Engel Emil – Bartha László: *A budapesti tőzsde története. 1864–1914.* Bp., 1914.

Europäische Bankengeschichte. Hrsg. von Hans Pohl. Frankfurt am Main, 1993.

Faragó Miksa: *A Kossuth-bankók kora.* Bp., é.n.

Félegyházi Ágost: *A budapesti tőzsde története, 1864–1895.* I–II. kötet. Bp., 1896.

Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Bp., 1916.

Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti vagyona.* Bp., 1913.
Fellner Frigyes: *A nemzeti jövedelem becslése.* Bp., 1903.
Fellner Frigyes: *A valutarendezés Magyarországon.* Bp., 1911.
Fenyvessy Adolf – Menczel Lajos: *A Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület története.* I–II. kötet. Bp., 1940.
Fenyvessy József: *Az Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár ötven éves története, 1846–1896.* Bp., 1896.
Ferber Katalin – Nagy Krisztina: *A Budapesti Giro- és Pénztáregylet Rt., 1893–1948.* Bp., 1990.
Gerschenkron, Alexander: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból.* Bp., 1984.
Gille, B.: *Bankwesen und Industrialisierung in Europa, 1730–1914.* In: Carlo M. Cipolla – Knut Borchardt (Hrsg.): *Die Industrielle Revolution.* Stuttgart–New York, 1976. 165–194.
Goldsmith, Raymond W.: *Financial Structure and Development.* New Haven, 1969.
Goldsmith, Raymond W.: *Financial Structure and Economic Growth in Advanced Countries.* In: Moses Abramovitz (Ed.): *Capital formation and Economic Growth.* Princeton, 1955.
Good, David F.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley, 1984.
Good, David F.: *Financial Integration in Late-Nineteenth-Century Austria. Journal of Economic History,* Vol. 37. 1977. 890–910.
Good, David F.: *Modern Economic Growth in the Habsburg Monarchy. East Central Europe,* Vol. 7. 1980. 248–268.
Good, David F.: *Stagnation and Take-off in Austria, 1873–1913. Economic History Review,* Vol. 27. 1974. 72–88.
Gyömrei Sándor: *A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig.* In: *Tanulmányok Budapest múltjából.* XII. Bp., 1957. 197–278.
György Ernő: *Az infláció mérlege.* Bp., 1932.
György Ernő: *A pénzintézetek a felszabadulás után.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 335–346.
Halmos Károly: *Lánczy Leó. Valóság,* 1992. 1. szám. 49–54.

Hantos Elemér: *Hitelszervezetünk változásai a háború után. Közgazdasági Szemle,* 1930. 10. sz. 675–685.
Hantos Elemér: *A Monarchia pénzügyi készültsége, mozgósítása és hadviselése.* Bp., 1914.
Hantos Elemér: *A pénzintézeti reform.* Bp., 1916.
Häutler Géza – Kármán Aladár: *Pénzintézeteink szerepe az ország gazdasági életében.* Bp., 1935.
Hegedüs Loránt emlékezete. Bp., 1944.
Hegedüs Loránt: *Beszámoló az 1921. évi magyar valutakísérletről. Közgazdasági Szemle,* 1937. 11. sz. 729–740.
Hegedüs Loránt: *Az ipari hitel szervezése.* In: *Pénzintézeti tisztviselők zsebnaptára.* Bp., 1910. 88–97.
Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* II. kötet. 1892–1917. Bp., 1917.
Hegedüs Loránt: *A tőkekoncentráció problémái Magyarországon. Budapesti Szemle,* 1917. 321–339.
Hilferding, Rudolf: *A finánctőke.* Bp., 1959.
Holbesz Aladár: *A magyar hitelintézetek története.* Bp., 1939.
Huszár Károly (Szerk.): *A proletárdiktatúra Magyarországon.* Bp., 1921.
Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Szerk.: Makai Ernő. Bp. , 1907.
Imreh Béla: *Az inflációs évek hitelpolitikája.* Bp., 1926.
James, Harold – Lindgren, Hakan – Teichova, Alice (Eds.): *The Role of the Banks in the Interwar Economy.* Cambridge, 1991.
Jeidels, Otto: *Das Verhältnis der deutschen Großbanken zur Industrie mit besonderer Berücksichtigung der Eisenindustrie.* Leipzig, 1905.
Jenei Károly: *A Pénzintézeti Központ szerepe a Magyar Tanácsköztársaság bankrendszerében. Levéltári Közlemények,* 1969. 1. sz. 37–55.
Jenei Károly: *A pénzintézeti levéltárak statisztikai iratanyagának forrásértéke.* In: *V. Statisztikatörténeti vándorgyűlés. Gödöllő, 1967.* Bp., 1967. 1–5.
Jirkovsky Sándor: *A magyarországi pénzintézetek története az első világháború végéig.* Bp., 1945.

Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Bank és az 1908-i bankankét. Közgazdasági Szemle,* 1942. 1–2. sz. 45–86.
Jirkovsky Sándor: *Az Osztrák–Magyar Monarchia jegybankjának története.* Bp., 1944.
Jirkovsky Sándor: *Pénzintézeteink a huszas évek fellendülése idején. Közgazdasági Szemle,* 1940. 6. sz. 361–371.
Jirkovsky Sándor: *Takarékpénztáraink és a Regulativum.* Bp., 1939.
Jirkovsky Sándor: *Az 1873-i válság hatása a magyar hiteléletre. Magyar Takarékpénztárak és Bankok Évkönyve,* 1940. 171–207.
Gróf Károlyi István: *A magyar Devizaközpont működésének ismertetése és méltatása, 1916–1925.* Bp., 1927.
Katona Béla: *Magyarország közgazdasága. Pénzügyi és Közgazdasági Évkönyv.* Különböző évfolyamok.
Katona Lajos: *Pénzintézetek szanálása és revíziója a gyakorlatban.* Bp., 1916.
Katus László: *Economic Growth in Hungary During the Age of Dualism (1867–1913). A Quantitative Analysis.* In: *Social-Economic Researches on the History of East-Central Europe.* Bp., 1970. 35–127.
Katus László: *Magyarország gazdasági fejlődése, 1890–1914.* In: *Magyarország története.* 7/1. kötet. Bp., 1978. 265–401.
Katus László: *A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után.* In: *Magyarország története.* 6/2. kötet. Bp., 1979. 913–1038.
Kelemen Ferenc: *Bank és föld.* Bp., 1942.
Kelemen József: *A magyar hitelügy története legújabb időkig.* Bp., 1938.
Kereskedelmünk és iparunk az ... évben. Kiadja a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara. Budapest. Különböző évfolyamok.
A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése. Bp., 1930.
Komlos, John: *The Diffusion of Financial Technology into the Habsburg Monarchy Toward the End of the Nineteenth Century.* In: Komlos (Ed.): *Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century.* I. m. 137–163.
Komlos, John *(Ed.): Economic Development in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century.* New York, 1983.

Komlos, John: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac.* Bp., 1990.

Konkoly Thege Gyula: *A magyar föld jelzálogos terhei az 1931. év végén.* Bp., 1932.

Körmendy József: *A magyar postatakarékpénztár.* Bp., 1939.

Kövér György: *Banking and Industry in Hungary before 1914.* In: Pogány Ágnes – Kövér György: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History.* Working Paper. No. 6. Uppsala, 1989. 29–40.

Kövér György: *A bankkérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank. Századok,* 1993. 1. sz. 89–126.

Kövér György: *A brit tőkepiac és Magyarország: az Angol–Magyar Bank, 1867–1879. Századok,* 1984. 3. sz. 486–512.

Kövér György: *A dualizmus kori tőkeimportszámítások historiográfiai és módszertani kérdései. Aetas,* 1992. 4. sz. 5–18.

Kövér György: *International Factors in the Formation of Austro–Hungarian Banking System.* (Kézirat.)

Kövér György: *Iparosodás agrárországban.* Bp., 1982.

Kövér György: *Krausz Simon. Egy magánbankár a XX. században. Valóság,* 1987. 9. szám. 56–62.

Kövér György: *Az Osztrák–Magyar Monarchia bankrendszerének fejlődése. Közgazdasági Szemle,* 1986. 3. sz. 312–324.

Kövér György: *Az Osztrák Nemzeti Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 155–341.

Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája.* Bp., 1986.

A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947. Szerk.: Markos György. Bp., 1947.

Közgazdasági és Statisztikai Évkönyv. Szerk.: Jekelfalussy József – Vargha Gyula. Bp. Különböző évfolyamok.

Krausz Simon: *Életem.* Budapest, 1937.

Lánczy Leó. *A bank elnökének ünneplése, az intézet kötelékébe történt belépésének 25-ik évfordulója alkalmából, 1882–1907.* Bp., 1907.

Lánczy Leó: *Előszó.* In: Hegedüs Loránt: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története.* I. m. 3–9.
Landes, David S.: *Az elszabadult Prométheusz.* Bp., 1986.
Láng Imre: *A Károlyi- és Berinkey-kormány pénzügyi politikája. Századok,* 1960. 5–6. sz. 812–834.
Láng Lajos (Szerk.): *Magyarország gazdasági statisztikája.* I–II. kötet. Bp., 1887.
Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők.* Bp., 1989.
Leonhardt Gusztáv: *Az Osztrák–Magyar Bank igazgatása, 1878–1885.* Bp., 1886.
Lukács Antal: *A pénz- és tőkepiac alakulása.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 357–364.
A Magyar Általános Hitelbank ... évi üzleti jelentése. Bp. Különböző évfolyamok.
Magyar Compass. Szerk.: Mihók Sándor (1874–1888); Armbruster Jakab és G. Nagy Sándor (1889–1893); G. Nagy Sándor (1894–1913); Bp. Különböző évfolyamok.
Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947. Szerk.: Kügyi Virágh László. Bp., é. n.
A Magyar Gazdaságkutató Intézet helyzetjelentései. Bp., 1931–1947.
A magyar hitelpolitika az 1920–1944. években. Bp., 1946.
A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914. Szerk. szende Pál. Bp., 1914.
Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából, 1914–1918. Összeállította: Iványi Emma. Bp., 1960.
A Magyar Nemzeti Bank története. I. kötet. Szerk.: Bácskai Tamás. Bp., 1993.
Magyarország pénzügyi újjáépítése. A Nemzetek Szövetsége magyarországi főbiztosának első–huszonharmadik jelentése. 1924 május–1926 március. Bp., 1924–1926.
Magyar Pál: *A bankkérdés Magyarországon.* Bp., 1933.
Magyar Pénzügyi Compass. Szerk.: Kormos Alfréd. Bp. Különböző évfolyamok.
Magyar Statisztikai Évkönyv. Különböző évfolyamok.

Magyar Statisztikai Közlemények. 35. kötet. *A magyar szent korona országainak hitelintézetei az 1894–1909. években.* Bp., 1913.
A magyar szent korona országainak hitelintézetei 1894-ben. Bp., 1897.
Makai Ernő: *Pénz és hitel a világválság tükrében.* Bp., 1934.
Makai Ernő (Szerk.): *Huszonöt év a magyar közgazdaság terén.* Bp., 1907.
Makai Oszkár: *A nemzetközi fizetési forgalom.* In: *A Közgazdaság Évkönyve, 1945–1947.* I. m. 377–382
Makai Ödön: *Gründungswesen und Finanzierung in Ungarn, Bulgarien und der Türkei.* Berlin, 1916.
Malcomes Béla: *Magyar pénz- és hitelgazdaság.* Bp., 1943.
März, Eduard – Socher, Karl: *Währung und Banken in Cisleithanien.* In: Brusatti (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918.* I. m. 323–368.
März, Eduard: *Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende, 1913–1923.* Wien, 1981.
März, Eduard: *Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Josephs I.* Wien, 1968.
Matlekovits Sándor: *Az ipari hitel. Budapesti Szemle,* 1910. 321–347.
Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor.* 2. rész. Bp., 1898.
Mecenseffy Emil: *Az Osztrák–Magyar Bank igazgatása, 1886–1895.* Bp., 1896.
Mérei Gyula: *Magyarország gazdasága, 1790–1848.* In: *Magyarország története.* 5/1. kötet. Bp., 1980. 309–316.
Mihók Sándor: *Kimutatás a magyar állam összes pénzintézetéről 1873-dik évi márczius hó végéig.* Bp., 1873.
Milhoffer Sándor: *Magyarország közgazdasága.* I–III. kötet. Bp., 1904.
Nagy Lajos: *Budapest története, 1790–1848.* In: *Budapest története.* III. kötet. Bp., 1975.
Nagy László József: *A záloglevél-kibocsátás alapjául szolgáló törlesztéses kölcsönök és a pénzintézetek kötvénykibocsátásai Magyarországon.* V. rész. 2. kötet. Bp., 1972.

Nagy Tibor – Huszti Ernő: *A Magyar Tanácsköztársaság pénzügyi rendszere.* Bp., 1959.

Nőtel Rudolf: *Gazdasági intézményeink.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947.* I. m. 76–88.

Nötel, Rudolf: *Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. Journal of European Economic History,* Vol. 13. 1984. No. 2. 137–202.

Ormos Mária: *Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok,* 1975. 5–6. sz. 904–952.

Ormos Mária: *Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése.* Bp., 1963.

Óvári-Papp Zoltán: *A devizaforgalom szabályozása Magyarországon.* Bp., 1941.

A Pénzintézeti Központ első huszonöt éve, 1916–1941. Bp., 1942.

Pénzintézeti törvénytár. I–III. Összeállította: Gara Zoltán. Bp., 1910.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatóságának és felügyelőbizottságának jelentése és zárszámadásai az ... üzleti évről. Bp. Különböző évek jelentései.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank százéves története, 1841–1941. Bp., 1941.

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank ... évi jelentés és zárszámadás az ... üzletévről. Bp. Különböző évfolyamok.

Péteri György – Pécsi Vera: *A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belföldi előzményei.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 501–585.

Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985.* I. kötet. Bp., 1985.

Pogány Ágnes – Kövér György: *Banking and Industry in Hungary. Uppsala Papers in Economic History.* No. 6. Uppsala, 1989.

Pogány Ágnes: *Bankers and Families. The Case of the Hungarian Sugar Industry.* Ms. „Banking–Industry Symposium." Uppsala, 1989.

Pogány Ágnes: *From the Cradle to the Grave? Banking and Industry in Budapest in the 1910s and 1920s. Journal of European Economic History,* Vol. 18. 1989. No. 3. 529–549.

Pogány Ágnes: *The Industrial Clientale of the Hungarian General Creditbank. The Case of the Ganz Concern.* In: *20th Century Universal Banking: International Comparisons.* Vol. III. Bp., 1992. 29–43.

Pogány Ágnes: *Két szempont a magyarországi infláció vizsgálatához, 1914–1924. Történelmi Szemle,* 1987–1988. 2. sz. 121–136.

Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank az I. világháború és a forradalmak idején, 1914–1919.; Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. A Magyar Állami Jegyintézet tevékenysége, 1920–1924.* In: *A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 343–499.

Pogány Ágnes: *Az Osztrák–Magyar Bank felszámolása. Aetas,* 1992. 1. sz. 19–33.

Pohl, Manfred: *Entstehung und Entwicklung des Universalbankensystems. Frankfurt am Main,* 1986.

Pohl, Manfred: *Festigung und Ausdehnung des deutschen Bankwesens zwischen 1870 und 1914.* In: *Deutsche Bankengeschichte.* Bd. 2. Frankfurt am Main, 1982. 223–351.

Pólya Jakab: *A budapesti bankok története az 1867–1894. években.* Bp., 1895.

Pólya Jakab: *A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története, 1841–1892.* Bp., 1892.

Popovics Sándor: *A pénz sorsa a háborúban.* Bp., 1926.

Popper, Ladislau: *Die Entwicklung des ungarischen Kreditwesens.* Bp., 1911.

Pressburger, Siegfried: *Österreichische Notenbank, 1816–1966.* Wien, 1966.

Rácz Tibor: *Valutaügyünk története a Magyar Nemzeti Bank megalapításáig.* Bp., 1934.

Radnóti József: *Hitelszervezet.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv, 1945–1947.* I. m. 131–157.

Radnóti József: *Kornfeld Zsigmond.* Bp., é. n.

Radnóti József: *Mi volt itt? A konjunktúra története Hegedüs Loránt bukásától Popovics Sándor eljöveteléig.* Bp., 1926.

Ránki György: *A francia tőke Magyarországon 1914-ig. Magyar Történeti Tanulmányok, IX. Debrecen, 1976. 58–72.*

Ránki György: *Gazdaság és külpolitika.* Bp., 1981.

Ránki György: *A Magyar Általános Hitelbank a 20-as években.* In: Uő: *Mozgásterek és kényszerpályák.* Bp., 1983. 286–317.
Ránki György: *Magyarország gazdasága az első hároméves terv időszakában, 1947–1949.* Bp., 1963.
Riesser, Jakob: *Die deutschen Grossbanken und ihre Konzentration im Zusammenhang mit der Entwicklung der Gesamtwirtschaft in Deutschland.* Jena, 1912.
Rudolph, Richard: *Austria, 1800–1914.* In: Cameron (Ed.): *Banking and Economic Development.* I. m. 29–57.
Rudolph, Richard: *Banking and Industrialization in Austria–Hungary. The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914.* Cambridge, 1976.
Sándor Vilmos – Kolossa Tibor: *Magyarország államkölcsöneinek történetéből. Századok,* 1950. 1–4. sz. 353–378.
Sándor Vilmos: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900.* Bp., 1954.
Schandl Károly: *A magyar szövetkezés negyven éve. Az OKH munkája és eredményei.* Bp., 1938.
Scheuer Gyula: *A Budapesti Értéktőzsde. A magyarországi értékpapírpiac a két világháború között.* Bp., 1990.
Schranz András: *Nagybankjaink érdekeltségi hálózata.* Kassa, 1944.
Siftár Zoltán: *A magyarországi pénzintézetek ipari érdekeltségei.* Bp., 1927. (Doktori ért.; BKE Könyvtár.)
Soós László: *Az Osztrák Nemzeti Bank, 1816–1851. In: A Magyar Nemzeti Bank története.* I. kötet. I. m. 81–153.
Stein Emil: *Az ipari hitel.* (Előadás az Országos Iparegyesület gyáripari szakosztályának 1914. március 21-i ülésén.) Bp., 1914.
Steiner, Fritz G.: *Die Entwicklung des Mobilbankwesens in Österreich.* Wien, 1913.
Stiefel, Dieter: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise.* Frankfurt am Main, 1989.
Sulyok Béla: *A hitelrendszer átszervezése és a Nemzeti Bank szerepe a gazdasági élet irányításában. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle,* 1948. november. 19–27.

Surányi-Unger Tivadar: *Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében.* Bp., 1936.
Surányi-Unger Tivadar: *Magyar nemzetgazdaság és pénzügy.* Bp., 1944.
Szabad György: *A hitelviszonyok.* In: Szabó István (Szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914.* II. kötet. Bp., 1972. 184–245.
Szádeczky-Kardoss Tibor: *A magyarországi pénzintézetek fejlődése.* Bp., 1928.
Szász Antal: *Banküzemtan.* Bp., 1947.
Szász Antal: *A magyarországi tőkés bankok üzleti politikája és technikája.* Bp., 1961.
Székely Ferenc: *Kornfeld Zsigmond báró emlékezete.* Bp., 1909.
Szende Pál (Szerk.): *A magyar közgazdaság és az Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés tevékenysége, 1904–1914.* Bp., 1914.
Szigeti Gyula: *A gazdasági válság Budapest életében.* Bp., 1935.
Szigeti Gyula: *A magyar pénzintézeti tőke és jövedelem. Magyar Statisztikai Szemle,* 1932. 5. sz. Klny. 6–12.
Tabellen zur Währung–Statistik. 2. Ausgabe. Wien, 1900–1904.
Tallós György: *Fejezetek a Magyar Általános Hitelbank történetéből, 1867–1948.* Bp., 1991.
Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank háborús kárai. Valóság,* 1992. 1. sz. 44–48.
Tallós György: *A Magyar Általános Hitelbank, 1867–1948.* Bp., 1995.
Teichova, Alice – Mosser, Alois: *Investment Behaviour of Industrial Joint-Stock Companies and Industrial Shareholding by the Österreichische Credit-Anstalt.* In: James–Lindgren–Teichova (Eds.): *The Role of Banks in the Interwar Economy.* I. m. 122–157.
Teichova, Alice: *Rivals and Partners – Banking and Industry in Europe in the First Decades of the Twentieth Century.* Uppsala, 1988.
Teleszky János: *A magyar állam pénzügyei a háború alatt.* Bp., 1927.
Tilly, Richard H.: *Financial Institutions and Industrialization in the Rhineland, 1815–1870.* Madison, 1966.

Tomka Béla: *Bankuralom, bankérdekeltség, bankellenőrzés: A magyarországi pénzintézetek ipari kapcsolatai a századfordulón, 1895–1913. Történelmi Szemle,* 1995. 2. szám. 171–207.

Tomka Béla: *The Development of the Hungarian Banking in International Comparison, 1880–1931. Journal of European Economic History.* (megjelenés alatt)

Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség: A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországán, 1892–1913.* (Vállalkozástörténeti tanulmányok, 1.) Debrecen, 1999.

Tomka Béla: *Interlocking Directorates Between Banks and Industry in Hungary at the Beginning of the 20th Century. Business History.* (megjelenés alatt)

Tomka Béla: *A magyar bankrendszer fejlődésének sajátosságai nemzetközi összehasonlításban, 1880–1931. Századok,* 133. évf. 1999. 3. szám. 655–683.

Tomka Béla: *Személyi összefonódás bankok és iparvállalatok között a századforduló Magyarországán. Replika,* 25. kötet. 1997. 1. szám. 37–46.

Tomka Béla: *Das Verhältnis zwischen Banken und Industrie in Ungarn, 1895–1913.* Ungarn–Jahrbuch (München), Bd. 23. 1997. 173–203.

Vágó József: *Infláció–stabilizáció.* In: *Magyar Gazdasági Évkönyv,* 1945–1947. I. m.

Varga István: *Az aranypengő. Közgazdasági Szemle,* 1931. 12. sz. 748–759.

Varga István: *Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése.* Bp., 1932

Varga István: *A jelentősebb budapesti pénzintézetek helyzete az 1927. év végi mérlegek adatainak tükrében. Közgazdasági Szemle,* 1928. 444–485.

Varga István: *A Magyar Nemzeti Bank és az Osztrák–Magyar Bank bankjegyforgalmi- váltótárca- és érckészlet-adatainak magyarázata.* Bp., 1929.

Varga István: *A magyar valutacsoda.* Bp., 1946.

Varga István: *Tőke és infláció. Közgazdasági Szemle,* 1926. 562–588.

AULA 737 1890 Ft
9 789639 215726
http://aula.bke.hu